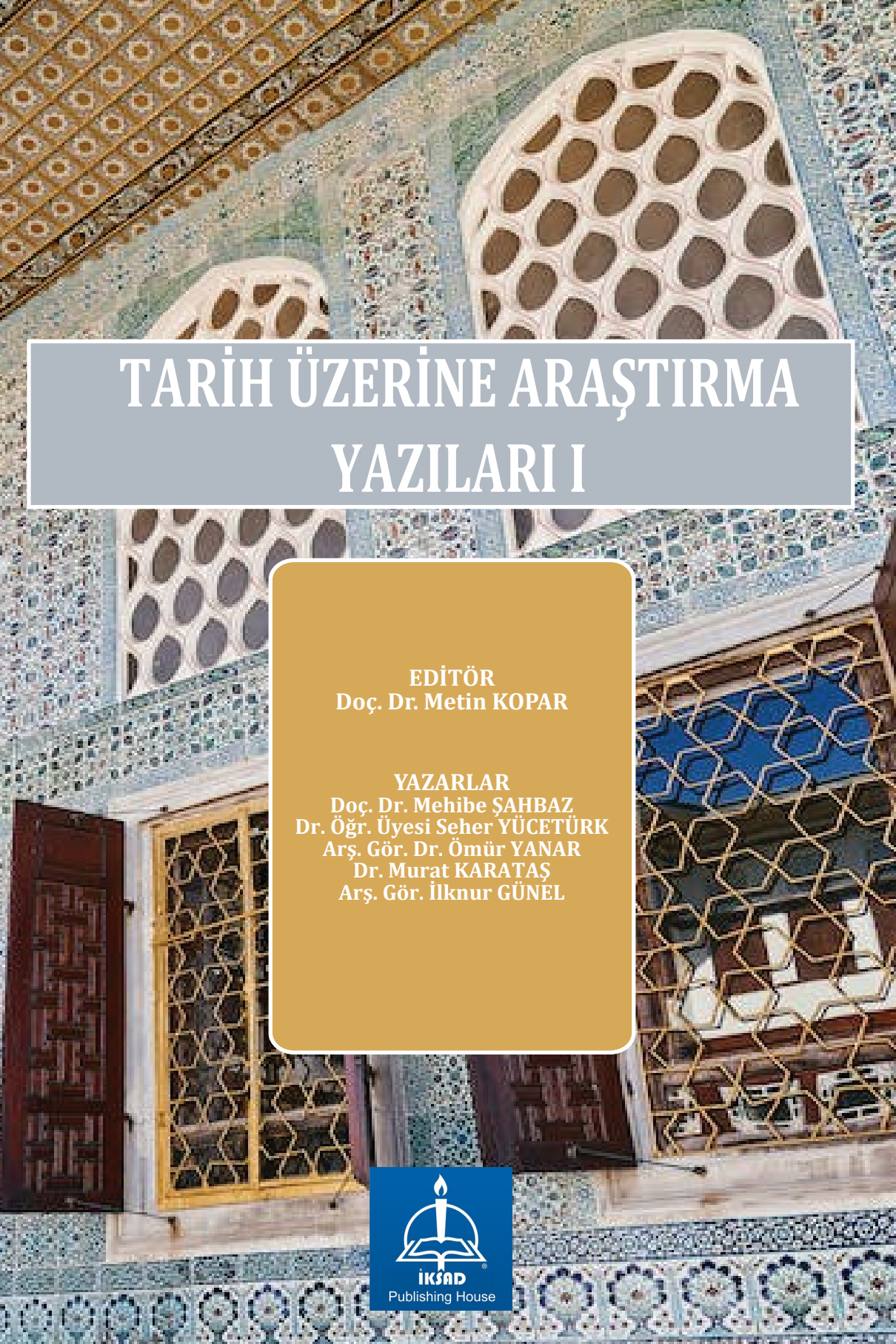

TARİH ÜZERİNE ARAŞTIRMA YAZILARI I

EDİTÖR
Doç. Dr. Metin KOPAR

YAZARLAR
Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ
Dr. Öğr. Üyesi Seher YÜCETÜRK
Arş. Gör. Dr. Ömür YANAR
Dr. Murat KARATAŞ
Arş. Gör. İlknur GÜNEL

İKSAD
Publishing House

TARİH ÜZERİNE ARAŞTIRMA YAZILARI I

EDİTÖR

Doç. Dr. Metin KOPAR

YAZARLAR

Doç. Dr. Mehibe ŞAHBAZ

Dr. Öğr. Üyesi Seher YÜCETÜRK

Arş. Gör. Dr. Ömür YANAR

Dr. Murat KARATAŞ

Arş. Gör. İlknur GÜNEL

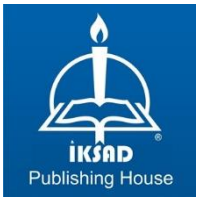

Copyright © 2022 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-8213-66-9
Cover Design: İbrahim KAYA
October / 2022
Ankara / Türkiye
Size = 16x24 cm

İÇİNDEKİLER TABLOSU

ÖNSÖZ ……..……..……..……..……3

BÖLÜM I
ESKİ ÇAĞ'DA DOĞU AKDENİZ'DE TİCARİ BİR ÜS: KIBRIS ……..……7

BÖLÜM II
OSMANLI'DA DARBELER ……..……29

BÖLÜM III
KLASİK OSMANLI TOPLUM YAPISINDA YENİ EĞİLİMLER VE BU EĞİLİMLERİN OSMANLI BÜROKRATLARI TARAFINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (16. YÜZYIL SONLARINDAN 17. YÜZYIL ORTALARINA KADAR)…… ……..……51

BÖLÜM IV
OSMANLI TOPLUMUNDA EVLENMEK İÇİN GEREKLİ AŞAMALAR VE ÇOK EŞLİLİĞE DAİR……..…..71

BÖLÜM V
TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ VE SONUÇLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME …………..…..87

ÖNSÖZ

İlk insanın yeryüzüne gelişi, tarihsel yolculuk sürecini başlatmıştır. Geçmiş düşüncesi, zaman içinde farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Geçmişten bugüne yaşanmış süreç, kişi, kurum, kültür ve düşüncenin izinin sürülmesi, araştırılması, gerçeklerin peşinden koşulması bir arayışı beraberinde getirmiştir. Tarihin kendisini ve tarihsel süreci anlamlandıran; ona renk ve ton veren ise tarih düşüncesidir. İnsanlığın tarihe merakı, çok eski tarihlere dayanmaktadır. İnsanlığın bugüne kadar geçirmiş olduğu macera olan tarih, sadece geçmişte kalan bir vakıa olmayıp, insanın hal ve istiklalini de tayin eden bir bütündür. Ranke, "Eğer tarihsel insanlığı bilmek istiyorsanız, hem yüzyılları dolduran sonsuz yaşam çeşitliğine hem de bu çeşitliliğin devinimlerindeki büyük değişimlerin seyrine bakmamız gerekir" diyerek geçmişte yaşanmış olayların süreç içerisindeki yansımalarının kayıt altına alınması, araştırılması ve yeniden kurgulanması gerekmiştir. Bir tarihçinin açıklama biçimi ve dünyaya bakış açısı, yaşanmış olayların genel eğilimlerini ve tutumlarının yansıtması önemlidir. Tarihçi ile olgular arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bir diyalog oluşturur.

Kitabımız birbirini adım adım adım takip eden beş bölümden oluşmuştur. Çalışma içerisinde yer alan metinlerin her biri değerli araştırmacılar tarafından, tamamen bilimsel etik kuralları çerçevesinde kaleme alınmıştır.

Birinci bölümde İlknur Günel tarafından, Kıbrıs'ın Eski Çağ'daki stratejik açıdan önemi ele alınmış ve ilk yaşam izlerine rastlandığı andan itibaren tarihsel süreç içerisinde Ada'da meydana gelen ekonomi temelli değişim ve gelişmeler incelenmiştir. Özellikle deniz ticaretinde önemli bir üs olan ve tarihi boyunca ekonomik ve politik dengelerin oluşumunda kritik rol oynayan Kıbrıs'ın önemi arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklarla desteklenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Mehibe Şahbaz, Osmanlı Devleti'nde darbeler tarihi, olayları ve olguları üzerinde ordu ve siyaset ilişkisini incelemiştir. Darbelerde etkili olan güruhlar ve onlar üzerinde değerlendirmeler çalışma içerisinde yer almıştır. Etkileri açısından imparatorlukta büyük tahribata, yıkımlara ve kıyımlara yol açan isyanlar ve darbeler genel hatlarıyla örnekler verilerek açıklamaya çalışmıştır.

Üçüncü bölümde Ömür Yanar, Osmanlı toplumunda askerî denilen yöneticilerle, 'reaya' adı verilen yönetilenlerden oluşan bir tabakalaşma veya 'erkân-ı erbaa' esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya olmak üzere dört sınıftan oluşan yapıya dayanarak, klasik haliyle bu tabakalaşmanın temeli ve tabakalar arası geçiş durumu gibi hususlar bağlamında verilmiştir. 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu toplum yapısında meydana gelen yeni eğilimler, sebepleriyle birlikte ortaya konularak, bu eğilimlerin dönemin Osmanlı devlet adamları tarafından nasıl değerlendirildiğinin analizi yapılmıştır.

Dördüncü bölümde Seher Yücetürk, çalışmasında Osmanlı Devleti'nde aile, aile kavramını oluşturma yolunda ne gibi örf, adet, kanun, dini ve yasal işlemler gerçekleştirmek gerektiği araştırma konusunu oluşturmuştur. Çok eşliliğin Osmanlı toplumunda yaygın olup olmadığı, yaygın ise hangi durum ve şartlardan dolayı yaygınlaşmış olduğu yaygın değilse neden yaygın olmadığı ve toplumun neden reddettiği soruları üzerinde durmuş, sicillerin verdikleri bilgiler konuyu aydınlatma konusunda dava örnekleri ile konuyu açıklamıştır. Çalışmada birinci elden kaynaklar olan sicillerden 15. yy sonları ve 16. yy başlarında defterler seçilerek ilgili başlıklarda kullanmıştır.

Beşinci bölümde Murat Karataş, Lozan Barış Konferansı sürecinde Türk ve Yunan heyetleri tarafından kabul edilen ilkeler doğrultusunda hayata geçen zorunlu nüfus mübadelesinin her iki devletin uluslaşma sürecinde, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi konusunu farklı boyutlarıyla inceleme amacı

gütmüştür. Bu amaçla, ilk olarak Türk-Yunan Nüfus Mübadelesini ortaya çıkaran etmenler tarihsel bir temelde ele almıştır. İkinci olarak, mübadele konusunda ilgili taraflarca Lozan'da hangi tezlerin geliştirildiği incelenmiş ayrıca imza edilen sözleşmenin içeriği ve istisnaları sunulmuştur. Üçüncü ve son olarak mübadele uygulamasının sonuçları üzerinde durmuştur.

Kitabın ortaya çıkmasında katkılarından ve yazım sürecinde göstermiş oldukları anlayışlarından dolayı tüm yazarlarımıza teşekkür ederim. Zira bu kitap, onların değerli yazıları ile oluşmuştur. Son olarak bu eserin basım-yayım işlerini üstlenen İksad Yayıncılık'a teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Metin KOPAR

4.10.2022

BÖLÜM I

ESKİ ÇAĞ'DA DOĞU AKDENİZ'DE TİCARİ BİR ÜS: KIBRIS

İlknur GÜNEL[1]

[1]Arş. Gör. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bursa, Türkiye, igurgen@uludag.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8815-4818.

Giriş[2]

Akdeniz'in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde[3] yer alır. Ada'nın coğrafi konumu, etrafındaki yüksek medeniyetler ile ticari ve siyasi ilişkiler kurmasını sağlar. Bakır, demir madenleri ile gemi kerestesi açısından zengin olması ve deniz ticaret yollarının merkezinde yer alması Ege, Anadolu, Mısır ve Mezopotamya gibi büyük güçler ile karşılıklı ilişkiler içine girmesinde önemli rol oynar. Bu durum aynı zamanda Kıbrıs'ın, sık sık hâkimiyet mücadelesine sahne olmasına ve farklı siyasi güçlerin boyunduruğu altına girmesine de yol açar. Özellikle Geç Tunç Çağ'ında kültürel ve iktisadi açıdan gelişen ve zenginliğe ulaşan Kıbrıs, ticarette Mısır, Yakın Doğu ve Ege Dünyası'nı kapsayan geniş bir alana yayılır. Mısır ile Kıbrıs arasındaki karşılıklı yazışmaları içeren mektuplar ve Hitit kralına ait söylemleri içeren yazılı metinler ile bunlara ek olarak Gelidonya Burnu ve Uluburun Batığı gibi dönem batıklarında ele geçen arkeolojik buluntular, komşu medeniyetler ile Kıbrıs arasındaki ticarî ve siyasi ilişkilerin varlığının en büyük kanıtlarıdır.

Tarihçe ve Ekonomi

Güney Anadolu, Suriye-Filistin ve Mısır'a komşu olan Kıbrıs, Dördüncü Buzul Devri denilen Pleistosen Evre'nin (MÖ 500.000-10.000) ilk zamanlarında Anadolu ve Suriye ile birleşik bir yarımada şeklindeydi. Aynı dönemde Avrupa ve Asya kıtalarının büyük bir kısmı buzullarla kaplıydı. Devrin sonlarına doğru bu büyük dağ buzullarının erimesiyle oluşan suların, alçak kara kısımlarını örttüğü bilinmektedir. Nitekim Kıbrıs da Anadolu ve Suriye'ye bağlandığı kısmının sular altında kalmasıyla günümüzdeki şeklini almıştır (Ecvet, 1979: 1; Gözlü, 2011: 134-135).

[2] Bu çalışma (MÖ 2. Binyılda Kıbrıs'ın Yakındoğu Ticaretindeki Rolü, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bursa, 2017) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

[3] Doğu Akdeniz terimi, Akdeniz'in doğusunda denize kıyısı olan ülkeleri yani genel itibariyle Mısır, Levant, Kıbrıs ve Anadolu'yu kapsayan bölgeyi ifade eder. Erdem: 2002.

9.251 m^2 lik yüzölçümüne sahip olan Ada, doğu-batı yönünde yaklaşık 224 km, kuzey-güney yönünde ise 100 km genişliğindedir. Bitki örtüsünü genel olarak çalı ve bodur ağaç tipi makiler oluşturur. Yazların sıcak ve kurak, kışların da ılık ve yağışlı geçtiği Ada, tipik Akdeniz iklimine sahiptir (Erdem, 2002: 15). Önceki dönemlerde dağların yanı sıra ovalar da sık ormanlarla kaplıyken bir taraftan bakır ve gümüş madenlerinin işletilmesi, diğer taraftan da gemi yapımı ve komşusu Mısır gibi ağaçsız ülkelere yapılan odun ihracı bu ormanların tahrip olmasına neden olmuştur. Bunlara zaman içinde meydana gelen yangınlar ve hayvanların verdiği zararlar da eklenince bugün Kıbrıs'ın ancak beşte biri ormanlık kalabilmiştir (Gürsoy, 2002: 371; Gözlü, 2011: 134-135).

Kıbrıs Tunç ve Demir çağlarından çok daha önceleri de bölgeler arası mal ve kültür alışverişi ile insan göçleri konusunda etkiye açık bir bölge olmuştur. Uygun iklim koşulları, limanları ve zengin bakır kaynakları, tarihin her döneminde Ada'yı özel kılmış, özellikle deniz ticaretinin geliştiği Tunç Çağı'nda Anadolu, Mısır, Ege Dünyası ve Mezopotamya gibi yüksek medeniyetlerle ilişkiler kurarak, gelişip zenginleşmesini ve önemli bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır (Fasnacht, 2006: 517).

Kıbrıs'ın standart bir ilkçağ kronolojisi bulunmamakla birlikte çağların tarihlendirilmesinde farklı kaynaklarda elli, yüz ve daha fazla yıllık farklar bulunmaktadır. Bundan dolayı Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve diğer dönemlerden bahsedilirken keskin çizgilerle ayrılmış tarihler verilememektedir. Bu bağlamda Robert S. Merrilless, Erken Tunç Çağını MÖ 2300-1900; Orta Tunç Çağını, MÖ 1900-1625 ve Geç Tunç Çağını MÖ 1625-1200 şeklinde tarihlendirirken Stuart Swiny, Erken Tunç Çağını MÖ 2300-2000, Orta Tunç Çağını MÖ 2000-1625 ve Geç Tunç Çağını da MÖ 1625-1050 arasında tarihlendirmiştir (Merrilless, 1992: 47-52; Swiny, 1989: 178-189; Knapp, vd. , 1994: 377-453; Kınal, 1964: 383).

Kıbrıs'ta Paleolitik Çağ'a ait hiçbir ize rastlanmazken, ilk yerleşimler Neolitik Çağ'da görülür (Kınal, 1964: 383). İlk insan izleri MÖ 9000'lere kadar gitmektedir. Büyük olasılıkla Suriye-Filistin bölgesinden geldiği düşünülen en erken yerleşimciler, Ada'nın kuzey kıyıları ile güney kısımlarına doğru yayılmışlardır. Strabon'un da bahsettiği üzere, Akdeniz'in doğusunda önemli bir konumda bulunan Ada, Neolitik Dönem'den itibaren Anadolu ile Suriye'den gelen yerleşimciler tarafından iskân edilmiştir (Str. XIV. 6. 1; Bedevi, 1966: 9).

Arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen veriler de Ada'nın Neolitik Dönem'den itibaren iskân edildiği yönündedir. Kıbrıslı arkeolog Vassos Karageorghis, *Archaeologischer Anzeiger*'te yayımladığı bir makalede platodaki bir iskân bölgesi ile Karpaz yarımadasının doğusunda bulunan Aphrodite Akrai (Karageorghis, 1962: 372 vd.) buluntuları arasında taş baltaların, gri andesitten çanak parçalarının ve çakmak taşı aletlerinin ele geçtiğini ve hiçbir çömlek parçasına rastlanmadığını yazmaktadır. Dolayısıyla Karageorghis, bu bölgenin Neolitik kültürünün çömlekçilikten önceki ilk devresine, yani MÖ 6. binyıla ait olduğunu belirtir. Buluntuların Ada'nın Anadolu'ya en yakın bölgesinde ele geçmiş olması ve Anadolu'daki kuvvetli Neolitik kültürün varlığı, ilk ada halkının buradan geldiklerini gösterir. Anadolu'nun Neolitik devrini aydınlatan Mellaart'ın başkanlığındaki Hacılar ve Çatalhöyük kazılarında elde edilen bulgular da bu durumu destekler niteliktedir (Erzen, 1976: 97; Karageorghis, 1963: 504; Karageorghis, 1965: 77; Knapp, 2013: 23).

MÖ 5200-4000 yıllarında Kıbrıs yeni bir yerleşim dalgasına sahne olur ve yeni bir Neolitik evreye yani Keramikli Neolitik Dönem'e girer. Ada'nın keramikle tanıştığı bu dönemin, hiçbir öğrenme ve gelişme evresi olmaksızın, birden bire ve gelişmiş bir şekilde ortaya çıkması keramik teknolojisinin, Ada'ya Suriye, Filistin veya Anadolu'dan gelen göçmenler tarafından

getirildiğini düşündürür. Kilin biçimlendirilme, dekore edilme ve pişirme tekniklerini bilen bu kimseler, kurdukları yeni yerleşim yerlerine kil teknolojisinin yanı sıra mimari alanda da yenilikler getirmişlerdir. Yeni mimari özelliklerin, ev ve yerleşim düzenini etkilediği gibi ölülerin defnedilme şekillerine de yansıdığı görülür. Zira daha önceleri ölüler, ev içine defnedilirken, bu dönem itibariyle ev dışındaki mekânlara gömülmeye başlanır (Gözlü, 2011: 200).

Ada'nın tarihteki önemini belirleyecek olan bakır ise ilk defa Kalkolitik Dönemde ortaya çıkar. Bu dönemi Neolitik Çağ'dan ayıran en önemli unsur ok ucu, iğne, bız, küpe, yüzük vb. küçük madeni eşyaların görülmeye başlanmasıdır. Ada insanı, bakır kullanarak kanca ve keski gibi küçük âletler ve dekoratif süs eşyaları yapmaya başlar. Son çalışmalar, madenin işlenmesinin ilk olarak Neolitik Çağ'da çanak çömleksiz evrede başladığını gösterse de, kullanımının yaygınlaşması ve çeşitliliğinin artışı bu döneme rastlar (Gözlü, 2011: 204; Knapp, 2013:195-263; Randers, 2003: 866). Kalkolitik Dönem'de bakırın keşfedilip madenlerin işletilmeye başlanması Ada'da kültürel ve siyasi gelişmeleri de beraberinde getirir. Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'yla kuracağı ticari ilişkilerinin temelleri işte bu dönemde atılmıştır (Gözlü, 2011: 211-212; Mellink, 1991: 167; Knapp, 1992: 55).

Erken Tunç (Erken Kıbrıs) Dönemi, bazı yönleriyle Neolitik ve Kalkolitik dönemlerden ayrılır. Bu dönemde halk, kıyılardan uzaklaşarak vadilerde, dağların arasında kalan kesimlerde, yerleşimler kurmaya başlar. Kalkolitik Çağ yerleşimleri Ada'nın güney ve güneydoğusundayken, Erken Tunç Çağı yerleşimleri daha çok kuzey ve kuzeybatısında görülmektedir. En çok bilinen Erken Kıbrıs yerleşimleri, Vounous, Lapithos, Katchati, Marki-Alonia, Sotira, Alambra'dır (Gözlü, 2011: 219; Herscher, 1995: 269).

Bu devirde Kıbrıs'ın Anadolu başta olmak üzere komşularıyla ticari ve kültürel ilişkileri giderek artar ve yine Anadolu başta olmak üzere tüm komşu

medeniyetlere bakır ihraç edildiği görülür. Erken Kıbrıs Dönemi'nden itibaren Kıbrıs, Anadolu'nun etkisine girer ve Anadolu'nun maden işleme sanatı ile kendilerine has çanak çömlek yapım teknikleri Kıbrıs'a taşınır. Böylece başlangıçta Kıbrıs ve Anadolu özelliklerinin birleşimini yansıtan Kıbrıs keramikleri daha sonra saf Anadolu keramik tipine dönüşür. Anadolu'dan gelenler, Kıbrıs'ın kültürünü zenginleştirmenin yanı sıra nüfusunu da arttırırlar (Gözlü, *2011:* 219; Serter, 1975: 13; Webb, 2014: 355; Steel, 2010: 807; Dikaios, 1940: 71). Erken Tunç Çağı'nda Kıbrıs, yoğun bir iskâna sahne olur ve doğal kaynaklarının zenginliği ile coğrafi konumunun önemi sayesinde ekonomik açıdan gelişip, komşu ülkelerle sıkı ilişkiler içerisine girer (Erzen, 1976: 99; Karageorghis, 2000: 17).

Orta Tunç Çağı'na gelindiğinde, Ada kültürel ve iktisadi açılardan gelişir ve zenginliğe ulaşır. Döneme ait keramik ve madeni eşyalarda yüksek sanat seviyesi görülürken, Yakındoğu ve Mısır ile sıkı bir ticari ilişki sürdürülmektedir (Frankel, 2014: 482-497; Steel, 2010: 809). Önemli Orta Kıbrıs yerleşimleri Alambra, Kalopsidha, Episkopi-Phoneromeni, Pyrgos, Marki-Alonia, Lapithos ve Ambelikou'dadır. Bu döneme ait Babil, Alalakh ve Mari belgelerinde Ambelikoi ve Pyrgos'ta Alašia bakır üretimine dair kanıtlara ve Ras Şamra ve Knossos'ta Orta Kıbrıs dönemine ait keramiklere rastlanır. Yine aynı şekilde Mısır Tell-el Dab'da sayıları beş yüzü geçen Orta Kıbrıs keramiği bulunmuştur (Knapp, 2013: 418; Maguire, 2009: 26-37).[4]

Diplomatik belgeler ile diğer yazılı kaynaklar Kıbrıs'ın tarihi çağlara Geç Tunç Çağ'da girdiğini gösterir. MÖ 16. yüzyılın sonlarında, Kıbrıs'ta, Kibro-Minoan da denilen, Linear A yazısından çıkmış bir yazı ile karşılaşılır. Bu yazı sözü edilen devirde kullanılmış olduğundan Kıbrıs'ın ilk yerli yazılı kaynağı olarak bilinir (Brandestein, 1935: 213; Buchholz-Karageorghis, 1971: 134; Karageorghis, 1965: 77; Hirschfeld, 2010: 379; Akkermans and

[4]http://www.brynmawr.edu/collections/nehinterns/cypriote/earlycypriote.html(16.02.2017).

Schwartz, 2003: 323; Karageorghis, 2000:18; Vermeule- Wolsky, 1978: 295). Orta Kıbrıs'tan Geç Tunç Çağ'a geçişte meydana gelen kıyı sitelerine geçiş, nüfus artışı, bakır endüstrisindeki gelişim, lüks malların artışı, Ada'nın ticaret ağına dâhil oluşu ve tabi ki çanak çömlekte olan değişiklikler en önemli gelişmelerdir. Kıbrıs Tunç Çağı'nı anlamada en önemli unsurun metalürji olduğu söylenebilir. Bu dönemde bakır kaynakları Ada'nın dış ilişkilerinde, yerleşiminde, dini pratiklerinde kısacası hemen her alanda büyük rol oynamıştır. Nitekim MÖ 2. binyıla ait diplomatik yazışmaların çoğu, politik güçler arasındaki armağan değiş-tokuşu, lüks malların ve işlenmiş ürünlerin teslimatı ile ilgilidir (Erdem:2002). Örneğin, MÖ 14. yüzyılın birinci yarısına tarihlenen El-Amarna tabletleri[5] arasında yer alan Alašia, yani Kıbrıs kralının Mısır kralına yazdığı 8 mektup (EA 33-40)(Knudtzon, 1915: 278 vd.) Kıbrıs bakırının önemine işaret eder. Uluburun ve Gelidonya Batıkları da kargolarında bulundurdukları çeşitli tür ve sayıdaki bakır külçelerle Kıbrıs'ın bakır kaynağı olması açısından önemini destekleyen kanıtlar sunmaktadır (Knapp, 2013: 349; Frankel, 2014: 492).[6]

MÖ 1504-1450 arasında hükümdarlık yapmış olan III. Tuthmosis devrine ait Karnak Tapınağı'ndaki zafer listesinde kralın muhtelif harp seferleri sonunda mağlup ettiği ülkeler arasında Alašia'nın adı da geçmektedir (Diakov and Kovalev, 1987: 149; Erzen, 1976: 102; Dikaios, 1961: 29). Burada Hiksoslar'ın Mısırlılar tarafından memleketten çıkarılmalarının ve Kıbrıs'ta mağlup edilmelerinin ardından, Kıbrıs'ın Mısır hâkimiyeti altına girdiği

[5] Kil tabletler üzerine çivi yazısıyla yazılmış aralarında sözcük metinleri (EA 51, 373), tanrı listeleri (EA 374), hece işaretleri (EA 348, 350, 379) ve edebi metinler (EA 340-341, 356-359, 371) bulunan 380 tane tabletin 32 tanesi dışında hepsi mektuptur. Yazışmaların temelini Mısır ve Yakındoğu'daki Babil (EA 1-14), Assur (EA 15-16), Mitanni (EA 17,19-30) Arzawa (EA 31-32), Alasia (EA 33-40) ve Hatti (EA 41-44) gibi diğer güçlerin ilişkileri oluşturur. Amarna mektupları Geç Bronz çağ uluslararası ilişkilerin en erken tanığıdır. Bu ilişkiler 15. yüzyılda kurulup 13.yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Moran, 1992; Petrie, 1994; Goren, Bunimovitz, Finkelstein and Na'aman, 2003: 233-255

[6] http://www.brynmawr.edu/collections/nehinterns/cypriote/latecypriote.html(16.02.2017); Geç Kıbrıs Dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Steel, 2014: 577-592; Knapp, 1992: 58, 61; Monroe, 2010: 19-21; Ferrara, 2016: 1018; Karageorghıs - Kassianidou, 1999: 172.

düşünülebilir. Mısırlılar'ın MÖ 15. yüzyılda III. Tuthmosis'ten itibaren temin ettikleri *Pax Aegyptiaca* sayesinde Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı'nda barış devresine girer ve bu dönemde Kıbrıs'ta kültürel ve iktisadi alanda büyük gelişmeler yaşanır (Erzen, 1976: 102; Buchholz-Karageorghis, 1971: 134 vd.).

Boğazköy arşivinden Prof. Otten'in yayınladığı Hitit Devleti'nin sonlarına ait bir vesikada[7] II. Šuppiluliuma'nın Kıbrıs seferinden söz edilmektedir. Metindeki ifadeler şu şekildedir:

"Orduyu seferber ettim
Ve denize çabuk ulaştım
ben Suppiuliuma, Büyük kral
Ve Alašia gemileri bana karşı durdular,
denizin ortasında üç defa savaşa.
Denizin ortasında onları yakaladım
ve gemileri ateşe vermek suretiyle
onları imha ettim
Fakat sonra ben nasıl ki
……ulaştım,
Alašia'dan düşmanlar bana geldi.
Savaş için sürü halinde (bana) karşı.
……onun için ben inşa ettim
Suppiluliuma, Büyük kral, bu daimi kaya tapınağını"[8]

Vesikadan anlaşılacağı üzere son Hitit Kralı II. Šuppiluliuma (MÖ 1190-1180) Kıbrıs'ta bulunan deniz kavimlerine karşı üç deniz savaşı yapmış ve onları mağlup etmiştir. II. Šuppiluliuma döneminden itibaren büyüyen ve gelişen Hitit Devleti'nin nüfuz sahasına dâhil olan Kıbrıs, III. Hattušili (MÖ 1275-1250) zamanında vasal bir devlet haline gelmiş, IV. Tudhaliya (MÖ 1250-1220) dönemin de de kesin olarak hâkimiyet altına alınmıştır. Bu durum Hitit Devleti'nin sonuna dek sürer. Burada önemli olan Hitit kralının devletin en zayıf ve kritik zamanında dahi Kıbrıs'a sefer yapmış olmasıdır ki bu da

[7]KBo 12, 38, Rs. III. (Levhalar 1) Bu levhalara ait katolog numaraları vb. bilgiler için http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/ adresinden faydalanılmıştır.
[8]Erzen, 1976:105; bkz. Otten, 1963: 13 vd.; Güterbock, 1967: 75-78; Özcan, 2016: s. 393; KBo XII, 38, res. III, ay. III; CTH 121, Erzen, 1976:105; Otten, 1963: 20 vd.; Güterbock, 1967: 76-78.

Kıbrıs'ın Hitit Devleti için ne kadar hayati önem taşıdığını gösterir (Erzen, 1976: 106; Alasya, 1988: 2-3; Sir Gavaz, 2007: 2833).

Hitit, Ugarit ve Mısır'da ele geçen yazılı kaynaklarda denizden gelen savaşçıların saldırılarından söz edilir. Ancak III. Ramses'in sekizinci hükümranlık yılında engellenebilen bu saldırılar, III. Ramses'in Medinet Habu'daki Ölüler Tapınağı'nda yer alan savaş betimlemelerinde ve yazılı kaynaklardaki tasvirlerde yer alır. Deniz kavimlerine (Lehmann, 2006, 285, 290 ve harita 5; Gaziler, 2003: 187-188; Knapp, 1992: 52) karşı verilen mücadeleler MÖ 13. yüzyıl sonu ve MÖ 12. yüzyıl başlarında yaşanan dönemin, tedirgin ve göçlerle yoğrulmuş bir evre olması açısından büyük öneme sahiptir.[9] Miken saraylar düzeninin yıkılması ve böylece Hellas'taki devlet yapısının çözülmesi, Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun çökmesi ve Levant kıyılarında bulunan Ugarit ve Amurru gibi küçük, ancak önemli devletlerin dağılması gibi pek çok olay Geç Tunç Çağı (yaklaşık olarak MÖ 1200'ler) Doğu Akdeniz açısından bir dönüm noktası olduğu gerçeğini kanıtlar. Geç Tunç Çağı'nda Kıbrıs'ın ekonomik durumuna bakılırsa, Ada'nın coğrafi konumunun sağladığı koşullardan etkilendiğini söylemek mümkündür. Önemli bir konumda bulunan Ada'nın yakın çevresinde gerçekleşen iyi ya da kötü her durumdan etkilendiği açıktır.

[9]Birgitta Eder, "Eskiçağ Tarihi ve Arkeoloji Açısından Geç Bronz Çağı Kavim Göçleri",*Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (ed.) Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta, Ege Yayınları, Bochum, 2006, s. 278; "Ben Ra gibi, Mısır'a Kral olarak doğdum: Ben dokuz yayı (yani Barbarları, marjinal toplumları) savuşturarak O'nu koruyorum. Yabancı ülkeler- onlar adalarında ittifak kurdular; yola düzülüp ülkeleri savaş talanıyla bir vuruşta dağıttılar; hiçbir ülke saflarına karşı duramadı; hatti Ülkeleri, Kadi (Kilikya), Karkemiş (Güneydoğu Anadolu-Kuzey Suriye Bölgeleri), Arzawa (Kuzey Batı Anadolu) ve Alaşiya (Kıbrıs) bir vuruşta kökten dağıldı. Amurru'da (Suriye) bir yerlerde otağ kuruldu; onlar insanları ve ülkesini hiç var olmamış gibi yakıp yıktılar; önlerinde ateş çemberleri olmasına rağmen Mısır'a doğru ilerlediler; birlikleri Peleset'ten, Tyeker'den, Şekeleş'ten, Danu'dan ve Weşeş'ten oluşuyordu. Birleşik ülkeler- ellerini dünyanın kenarına kadar uzattılar; kalpleri güven içinde ve inançlıydı. Birbirlerine şöyle dediler: Planlarımız gerçekleşiyor!" III. Ramses'in sekizinci hükümdarlık yılındaki bu söylemlerinden dönemin karışıklığı anlaşılmaktadır. Bakınız E. Edel, "Der Seevölkerbericht aus dem 8. Jahre Ramses', III", *MH II,* pl.46, 15-18, Übersetzung und Struktur. In: P. Posener-Krieger (ed.) Melanges Gamal Eddin Mokhtar. Kairo, 1985, s. 223 vd; Akkermans, *The Archaeology of …*, s. 358.

Batıklarda Ele Geçen Kıbrıs Bakırı ve Keramikleri

Pusulanın icadından önce açık deniz trafiğinin olmaması ve deniz taşımacılığının kıyıların takip edilerek yapılması Mısır, Anadolu ve Ege Denizi kıyıları arasında müsait bir uğrak nokta olan Kıbrıs'ın, deniz seferlerinin başladığı tarihten itibaren önem kazanmasını ve jeopolitik değerinin artmasını sağlamıştır (Erzen, 1976: 94). Geç Tunç Çağı'nda dönem deniz ticaretine ait en kapsamlı bilgiler sunan kaynaklardan biri de hiç şüphesiz batıklardır. Yaklaşık olarak MÖ 1600-1200 yılları arasına tarihlenen Deveboynu Burnu, Gelidonya Burnu ve Uluburun adlı üç batık Doğu Akdeniz Bölgesi'nin Tunç Çağı tarihine farklı bir bakış açısı sunar (Bass, 2006: 306). Bu batıklardan en kapsamlı kargoya sahip olan ve MÖ 14. yüzyılın sonlarına tarihlenen Uluburun Batığı'nın genel hatları ile kargosu 10 ton bakır ve 1 ton kalay külçesi, cam külçeler (Kobalt Mavisi, Turkuaz) kumaş boyası üretiminde kullanılan salyangozlar, fildişi, abanoz ağacı, devekuşu yumurtası, keramik kaplar, çeşitli türde boncuklar (akik, devekuşu yumurtası, cam, kehribar), tunç ve taştan yapılmış terazi ağırlıkları, mühür taşı malzemesi, tunç keser, bıçak, el aletleri, olta aletleri, fayans, gümüş ve altından mücevherlerden oluşmaktadır. Uluburun Batığı'nda Kıbrıs'la ilişkili olduğu düşünülen ürünler ise bakır külçeler, keramik kaplar, baharat ve çeşniler (kişniş, topalak/kırk boğum), 150 adet Kıbrıs kabı, yağ kandili, küp, ağırlıklar, tunç aletler olmak üzere görüldüğü gibi tarım ürünlerinden hammaddeye kadar oldukça çeşitlidir (Genz 2006: 379). Batıkta ele geçen her biri ortalama 25 kg olan yaklaşık 350 adet öküz gönü bakır külçe ile değişik işleve sahip farklı tür ve boyutlardaki keramikler, Kıbrıs mallarının dönem deniz ticaretindeki rolünü ve önemini kanıtlar (Erdem, 2002:107; Pulak 2006: 81). Gelidonya Batığı'na bakıldığında ise geminin MÖ 1200'lerde Kıbrıs'tan gelen bakır ile doğudan batıya doğru ilerlerken battığı düşünülmektedir. Batık alanında Kıbrıslı olabilecek taş çapası ile birlikte iyi korunmuş bazı keramikler ele geçmiş olması batığın Kıbrıs kökenli olabileceğini akla getirir.

Bakırdan sonra en çok ihraç edilen ürün grubu keramiklerdir. Keramiklerin yayılım alanlarına bakılarak Doğu Akdeniz'deki ticari ilişkilerin ve kültürlerarası etkileşimin izinin sürülmesi kolaylaşır. Erken Tunç Çağı'nda Kıbrıs'ta el yapımı kırmızı cilalı ürünler yaygındır. Bu dönem keramikleri kırmızı veya beyaz zemin üzerine paralel çizgi gruplarıyla geometrik desenler çizilmiş ve üstleri tıraşlanmış türdedir. Beyaz renkli tıraşlanmış testiler, az da olsa donuk gri renkli çanak çömlekler de kullanılmıştır. Marki, Alonia, Vounous Nekropolü, Ambelikou gibi yerleşmelerde ele geçen keramikler arasında kırmızı astarlı ve cilalı ile beyaz renkli ürünler çoğunluktadır. (Gürgen 2018: 329, 331) Orta Tunç Çağı Kıbrıs keramikleri aynı dönemde Megiddo, Ras Şamra ve Knossos'da görülür. Yine Mısır'da Tell el Dab'a'da bu döneme ait 500 parçadan fazla Kıbrıs keramiği bulunmuştur. Geç Tunç Çağı Kıbrıs keramiği döneminin en tanınmış ihraç malları arasına girmeyi başararak Doğu Akdeniz'in pek çok yerleşmesinde ve en batıda, Sardunya Adası'nda dahi ele geçmiştir. Dönem keramikleri beyaz astarlı, halka dipli ve monokrom (tek renkli) türlerde üretilmiş olsa da en yaygın ihraç edileni halka dipli keramiklerdir. Beyaz astarlı keramikler Suriye'ye, Libya, Kilikya ve Ege'ye ihraç edilmiştir. Mısır'da Tell el Dab'a'da, Ugarit ve Megido'da, Kıbrıs beyaz boyalı, beyaz çizgili keramikleri ele geçirilmiştir. Limasol-Enaerios'ta bulunan Boğa Biçimli Vazo, Halka Diplilerin en yaygın formlardan biridir. Kıbrıs'taki yerleşim yerleri ile Levant Bölgesinde, Rodos ve Mısır'da bulunmuştur. Bunlara ek olarak Beyaz boyalı ip delikli grubuna ait minyatür testicikler de yerelde üretilip Mısır, Suriye ve Filistin'e gönderilen, ticareti oldukça yaygın olan keramikler arasındadır (Özargun-Pınarcık 2021: 563).

Sonuç

Kısaca özetlemek gerekirse Kıbrıs, Neolitik Çağ'dan bu yana Ege, Anadolu, Mısır, Mezopotamya yani tüm Yakın Doğu ile devamlı siyasi ve ticari ilişkiler

içerisine girmiştir. Geç Tunç Çağı ile Erken Demir Çağları'na ait yazılı kaynaklarda bu ilişkiler ve boyutları açıkça görülmektedir. Pusula icat edilmeden önce deniz nakliyatının kıyılar takip edilerek yapıldığı dönemde sahillere yakın olan Kıbrıs'ın stratejik önemi artmış ve deniz ticaretinde Mısır, Anadolu ve Ege kıyıları arasında önemli bir durak haline gelmiştir. Ada'da bakır, demir, krom ve kereste gibi önemli maddelerin bol miktarda bulunması ve denizciliğinin gelişmiş olması, Kıbrıs'ın tarihte önemli bir yer edinmesini sağladığı gibi büyük politik güçlerin Ada'da hâkimiyet kurmak istemelerine yol açmıştır. Nitekim Geç Tunç Çağı ortalarından itibaren Kıbrıs'ın dönem dönem Mısır ve Hitit hâkimiyeti altına girdiği kaynaklarla sabittir.

Özellikle Geç Tunç Çağı Kıbrıs'ın hem siyasi hem ticari alanda aktif olduğu bir dönemdir. Aynı dönemde komşularıyla ilişkileri doruk noktasına ulaşır. Yazılı belgelerde ve arkeolojik buluntularda bunu görmek mümkündür. Yazının kullanılmaya başlanması, Ada'nın stratejik konumu ve bakır, demir, kereste vb. kaynaklar bakımından zengin olması bu durumda oldukça etkili olmuştur. Kısacası Geç Tunç Çağı, Doğu ve Batı'yla muazzam bir ticarete başlanması açısından Kıbrıs tarihinde oldukça önemli bir yer teşkil eder (Gözlü, 2012: 324; Karageorghis, 1962: 2). Ticari faaliyetlerini Akdeniz'de yoğunlaştırmasıyla izole kimliğinden sıyrılarak diğer kültür ve coğrafyalarla ilişkiler içine giren Ada, bakır ve keramiği ile denizaşırı bölgelerde boy göstermeye başlamasıyla dünya deniz ticareti sistemine dâhil olur (Gözlü, 2012: 324; Robbertson, 1987: 14, Matthaus 2002: 346).

MÖ 12. yüzyılda kimlikleri tam olarak tespit edilemeyen "Deniz Kavimleri" adı verilen toplulukların istilası ve yarattığı kargaşa Doğu Akdeniz'deki ticari canlılığı sonlandırır (Özgünel, 1983: 697 vd.; Çapar, 1987: 13 vd.; Ö. Çapar, 1987: 43 vd.; Yağcı, 1999: 24; Genz, 2006: 377; Sandars, 1985:107 vd.). Kıbrıs da deniz kavimlerinin yarattığı bu kargaşa ve yıkımlardan etkilenir fakat Anakara Yunanistan ve diğer Ege adaları gibi siyasal ve kültürel manada

tamamen bir çöküşe sürüklenmez. Nitekim Enkomi, Sinda, Kition, Maa Palaiokastro gibi Ege göçlerinden etkilenen yerleşimlerin pek çoğu kısa süre sonra yeniden kurulmuştur. (Eran, 1994: 185).

KAYNAKÇA

Akkermans, P. M.M. G. And Glenn M. Shcwartz (2003). *The Archaeology of Syria*. Cambridge University Press. Cambridge.

Alasya, H. F. (1988). *Tarihte Kıbrıs*. Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi. Lefkoşe.

Bass, G. F. (2006). "Doğu Akdeniz'de Tunç Çağı Batıkları". *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti***.** (ed.) Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta. Ege Yayınları. Bochum. 305-310.

Bedevi, V. H. (1966). *Başlangıcından Günümüze Kadar Kıbrıs Tarihi.* Halkın Sesi Matbaası. Lefkoşa.

Brandestein, W. (1935). "Kyprische Sprache". *RE*, Suppl VI. 212-216.

Buchholz, H. G.-Vassos Karageorghis (1971). *Altägaeis und Altkypros*. Tübingen. Wasmuht.

CTH: E. Laroche, Catalogue des textes hittites, Paris, 1971; Catalogue des textes hittites, premier supleemènt, RHA XXX, 1972, 94-133.

Çapar, Ö. (1987). "Ege Göçleri ve Sonrası Batı Anadolu". *Anadolu Demir Çağları Sempozyumu I*. (I. Demir Çağları Sempozyumu'na Sunulan Bildiriler). İzmir. 13-34.

Çapar, Ö. (1987). "Phyrgia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri". *AÜDTCF Dergisi* XXXI, 1-2, Ankara. 43-78.

Diakov, V.-S. Kovalaev (1987). *İlkçağ Tarihi*. (çev. Özdemir İnce). V Yayınları. Ankara.

Dikaios, P. (1940). "New Light On Prehistoric Cyprus". *British Institute for the Study of Iraq*. Vol. 7. 69-83.

Dikaios, P. (1961). *A Guide to the Cyprus Museum*. Third ed. Nicosia.

EA: Tablets from El-Amarna J.D. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln, Leipzig 1915.

Ecvet H. N. (1979). *Kıbrıs'ta İlk Tunç Çağ*. İÜEF Eski Önasya Dilleri ve Kültür Bölümü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Edel, E. (1985). Der Seevölkerbericht aus dem 8. Jahre Ramses', III, MH II, pl.46, 15-18, Übersetzung und Struktur. In: P. Posener-Krieger (ed.) Melanges Gamal Eddin Mokhtar. Kairo. 223-237.

Eder, B. (2006). "Eskiçağ Tarihi ve Arkeoloji Açısından Geç Tunç Çağı Kavim Göçleri". *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti***.** (ed.) Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta. Ege Yayınları. Bochum. 277-285.

Eran, Y. (1994). "Erken Demir Çağında Ege ve Doğu Akdeniz Konut Mimarlığı", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Erdem, A. Ü. (2002). *Geç Tunç Çağ'da Doğu Akdeniz Ticaret Yolları,* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

Erzen, A. (1976). "İlkçağ Tarihinde Kıbrıs". *Belleten*. C. 40, S. 157. 93-115.

Fasnacht, W. (2006). "Kıbrıs'ta Madencilik ve Bakır Üretimi". *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. (ed.) Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta. Ege Yayınları. Bochum. 517- 529.

Ferrara, S.-C. Bell (2016). "Tracing Copper in the Cypro-Minoan Script". *Antiquity Publications*. 1009-1021.

Frankel, D. (2014). " Cyprus during the Middle Bronze Age". *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant*. (ed.) Margreet L. Steiner and Ann. E. Killebrew. Oxford. 482-497.

Garen, Y. (2003). Shlama Bunimovitz, Israel Finkelstein, Nadou Na'Aman, "The Location of Alashiya: New Evidence from Petrographic Investigation of Alashiyan Tablets from El- Amarna and Ugarit". *AJA*. Vol. 107, No. 2. 233-255.

Gaziler, P. (2003). *Akdeniz Uygarlıklarındaki Kayık ve Yelkenli Gemilerin Plastik Açıdan Değerlendirilmesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Sanat Eseri Çalışması Raporu). Ankara.

Genz, H. (2006). “Geç Tunç Çağı’nda Levant Bölgesinde Zanaat ve Ticaret”. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, (ed.) Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta, Ege Yayınları. Bochum. 375-382.

Gözlü, A. (2011). *Kıbrıs Eskiçağı ve Jeopolitiği*. Çizgi Kitabevi. Konya.

Gözlü, A. (2012). “Kibro-Minoan Yazısı ve Kıbrıs’ın Tarihi Çağlara Girişi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 323-332.

Gürgen, İ. (2018). “Demir Çağı’na Kadar Kıbrıs Keramiğinin Gelişimi ve Önemi”. *5. Asoscongress Uluslararası Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı (25-27 Ekim 2018)*. Asos Yayınları. İstanbul. 328-341.

Gürsoy, C. R. (2002). “Kıbrıs”. *İ.A.* C. 25. 370-371.

Güterbock, H. G. (1967). “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”. *JNES 26/2*. 76-78.

Herscher, E. (1995). “Archaeology in Cyprus”.. *AJA*. Vol. 99. No. 2. 262-294.

Hirschfeld, N. (2010). “Cypro-Minoan”. *The Oxford Handbook of The Bronze Age Aegean.* (ed.) Eric H. Cline. Oxford University Press. New york. 373-384.

http://www.brynmawr.edu/collections/nehinterns/cypriote.html(16.02.2017)

Karageorghis V.-V. Kassianidou (1999). “Metal Working and Recycling in Late Bronze Age Cyprus- The Evidence from Kition”. *Oxford Journal of Archaeology*. No. 18(2). 171-188.

Karageorghis, V. (1962). “Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques a Chypre en 1961”. *Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH) 86*. 327-414.

Karageorghis, V. (1962). *Treasures in the Cyprus.* Museum, Picture Book 1. By the Department of Antiquities. Cyprus.

Karageorghis, V. (1963). *Ten Years of Archeology in Cyprus. 1953-1962*. Archeologischer Anzeiger. Berlin.

Karageorghis, V. (1965). "The Mycenean Origins of the Cypriote Cultur*", XXI.Congr. Int. d. Scien. Hist***.** Rapp. IV, Wien.

Karageorghis, V. (2000). "Ancient Art from Cyprus",*The Cesnola Collection in the Metropolitan Museum of Art*, The Metropolitan Museum of Art, New York.

KBo: Keilschrift texte aus Boghazköi, Leipzig/ Berlin 1919 vd.

Kınal, F. (1964). "İlkçağlarda Kıbrıs". *Belleten 28/ 111*. 383-417.

Knapp, A. B. (1992). "Bronze Age Mediterranean Island Cultures and the Ancient Near East". *The Biblical Archaeologist*. Vol. 55. No. 2. 52-72.

Knapp, A. B. (2013). *The Archaeology of Cyprus: From Earliest Prehistory through the Bronze Age*. Cambridge University Press. USA.

Knapp, A. B., S. O. Held and S. W. Manning (1994). "The Prehistory of Cyprus: Problems and Prospects". *Journal of World Prehistory*. Vol. 8. No. 4. 377-453.

Knudtzon, J. A., Weber O., Ebeling E., (1915). *Die el-Amarna Tafeln mit Einleitung und Erlauterungen*. Vol 1-2, VAB 2. Leipzig.

Lehmann, A. (2006). "Deniz Kavimleri'nin Ortaya Çıkması MÖ 14-12./11. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz Bölgesi'ndeki İstilacı Güçler". *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*. (ed.) Ü. Yalçın, C. Pulak, R. Slotta. Ege Yayınları. Bochum. 285-291.

Magiure, L. C. (2009). *The Cypriot Pottery and Its Circulation in the Levant*. Tell el-Dab'a, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Vienna.

Matthaus, H. (2006). "Geç Tunç Çağında Akdeniz'de Kültürler Arası İlişkiler, Ticaret ve Deniz Seferleri". Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak ve Rainer Slotta. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Tarihi.* Deutsches Bergbau – Museum Bochum Yayınları. Bochum. 335-348.

Mellink M. (1991). "Anatolian Contacts with Chalcolitcih Cyprus". *BASOR*. No. 282/283. Symposium: Chalcolithic Cyprus (May- Aug. 1991). 167-175.

Merrilless, R. S. (1992). “The Absolute Chronology of the Bronze Age in Cyprus: A Revision”. *BASOR*. No: 228. 47-52.

Monroe, C. M. (2010). “Sunk Cost at Late Bronze Age Uluburun”. *BASOR.* The American Schools of Oriental Research. No: 357. 19-33.

Moran, W. L. (1987). *Les Lettres d’El-Amarna*. Literatüres Anciennes du Proche-Orient. 13. Paris.

Otten, H. (1963). “Neue Qullen zum Ausklang des Hethitischen Reiches”, *MDOG***,** Berlin, No. 94, 1963, ss. 1-23.

Özargun, M. –Pınarcık P. (2001).” Uluslararası İlişkiler Çerçevesinde MÖ II. Binyılın Sonuna Kadar Doğu Akdeniz Ticaretinde Kıbrıs-Mısır İlişkileri”. *OANNES* 3/2. 547-575.

Özcan, A. (2016). “II. Suppiluliuma’nın Dini Faaliyetleri Hakkında Notlar”. *Ahmet Ünal Armağanı*. (ed.) Sedat Erkut- Özlem Sir Gavaz, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul. 389-404.

Özgünel, C. (1983). “Batı Anadolu ve İçerilerindeki Miken Etkinlikleri”. *Belleten. XLVII/187*. 697-743.

Petrie, W. M. F. (1894). *Tell El-Amarna.* Methuen and co publishin. London.

Pulak, C. (2006) , “Uluburun Batığı” . Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak ve Rainer Slotta. *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Tarihi.* Deutsches Bergbau – Museum Bochum Yayınları. Bochum. 57-104.

Randers, C. B. (2003). “Zypern”. Der Neue Pauly. Enzyklopedie der Antike. Altertum Band 12/2 Ven-Z. Stuttgart. 863-870.

Robbertson, Ian (1987). *Cyprus*. Second Edition. Published by A&C Black Limited. London.

RS: Ras Shamra.

Sandars, N. K. (1985).*The Sea Peoples: The Warriors of the Ancient Mediterranean,1250-1150 BC*. Thomes and Hudson. London.

Serter, V. Z. (1975). *Kıbrıs Tarihi*. Özel Baskı. Lefkoşa.

Sir Gavaz, Ö. (2007). "Hitit İmparatorluğu'nun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hâkimiyet Politikası". *İCANAS 38 Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi*. Ankara. 2817-2839.

Steel, L. (2010). "Cyprus". *The Oxford Handbook of Archaeology of the Aegean*. (ed.) Eric H. Cline. Oxford. 804-819

Steel, L. (2014). "Cyprus During the Late Bronze Age". *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant*. (ed.) Margreet L. Steiner and Ann. E. Killebrew. Oxford University Press. Oxford. 577-592.

Str., (=Strabon, Geographika). Kullanılan Metin: *Geographika (Kitap: XII, XIII- XIV*. çev. A. Pekman. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul. 2012.

Str.: Strabon.

Swiny, S. (1989). "Prehistory Cyprus: Acurrent Perspective". The Biblical Archeologist. Vol. 52. No:4. 178-189.

Vermeule, E.-F.Wolsky (1978). "New Aegean Relations with Cyprus: The Minoan and Mycenaean Pottery from Toumba tou Skourou, Morphou". *Proceedings of the American Philosophical Society*. Vol. 122. No: 5. 294-317.

Webb, J. M. (2014). "Cyprus during the Early Bronze Age". *The Oxford Handbook of Archaeology of the Levant*. (ed.) Margreet L. Steiner and Ann. E. Killebrew. Oxford. 352-367.

Yağcı, R. (1999). "MÖ III. II. Binde Kilikia'da Ticaret"… *OLBA II (Özel Sayı I. Cilt)*. Mersin. 17-26.

Ekler:

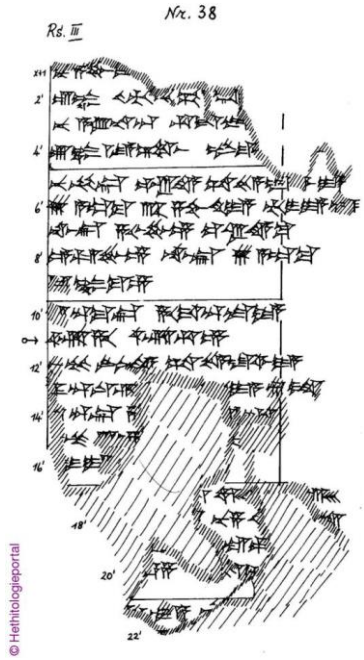

Ek 1: Hitit Kralı'nın Söylevini İçeren Metnin Ön Yüz ve Arka Yüz Stampajlarından Bir Örnek. (KBo 12, 38)

Ek 2: Alašia Kralı'nın Mısır Kralı'na Yazdığı Mektubu İçeren Tablet.[10]

[10] https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1888-1013-46

BÖLÜM II

OSMANLI'DA DARBELER

Mehibe ŞAHBAZ[1]

[1] Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, msavas@cu.edu.tr, Adana/TÜRKİYE, Orcid: 0000-0002-0597-925X

Giriş

Darbe kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup, vuruş, çarpış (Develioğlu,1996:166) anlamına gelirken, baskı ve zor kullanarak veya demokratik yollardan yararlanarak mevcut olan hükûmeti istifa ettirmek veya rejimi değiştirmektir. Darbeler siyasî değişimin yollarından biri olup, tarih boyunca değişik siyasi coğrafyalarda farklı zamanlarda çeşitli bahaneler ileri sürülerek yapılmıştır. Darbelerin yapılış gerekçeleri zamanın şartlarına göre değişiklik göstermektedir. Mesela İslamiyet öncesi Türk devletlerinde kahraman hükümdarları devletin başına geçirmek amacıyla yapılırken, İslam sonrasın da dini tehdit eden unsurlar bahane edilerek darbeler yapılmıştır. Osmanlı Tarihine baktığımızda darbeleri genellikle askerlerin yaptığına şahit olmaktayız (Onaran, 2018:22).

XVII. Yüzyılın başlarında Osmanlı devleti duraklama döneminin sancılarını hemen hemen her alanda hissetmeye başlamıştır (Kalaycıoğlu & Sarıbay, 2009:2). Bu dönem Batılı devletler için birçok alanda değişim ve dönüşüm yıllarıdır. Batılı büyük devletlerin yeni ticaret yollarını keşfetmesiyle Osmanlının kontrolü altında olan İpek ve Baharat yolları önemini kaybetmiş ve bu ticaret yollarının yerini Atlantik merkezli ticaret yolları almıştır. Osmanlı devleti bu ticaret yollarından hatırı sayılır bir şekilde gelir elde etmekteydi. Osmanlı devleti XVII. Yüzyılın başından itibaren savaşlarda büyük kayıplar vermeye başladı. Oysaki Osmanlının en önemli gelir kaynaklarından biri de savaşlardan elde ettiği ganimetlerdi. Bu dönemden itibaren savaşlar bir gelir kaynağı olmaktan çıkıp Osmanlı devleti için büyük bir masraf oluşturmaya başladı. Bu durum Osmanlı'nın sosyal ve ekonomik düzeninin bozulmasına neden oldu. Böylece devletin tüm gelirini tarımdan elde edilen vergiler oluşturmaya başladı. Tarımsal alandan alınan ağır vergiler çift hane sahibi çiftçinin toprağını terk etmesine yol açtı (Şahin, 2012:452). Bu durum Osmanlı ordusunun iki temel ayağından olan tımarlı sipahilerinin

zayıflamasına neden olurken kapıkulu askerinin de gücünü artmasına ve Osmanlı ordusunun dengesinin bozulmasına neden oldu. Yeniçerilerin sayısının artması, bir taraftan ordu içerisindeki dengeyi bozarken bir taraftan da nakdi maaş alan yeniçerinin bütçeye olan yükünü arttırdı. Osmanlı devletinin, Batılı devletler karşısında almış olduğu askeri yenilgiler, orduda reformların yapılması gerektiriyordu. Bu reformlarda Osmanlı bütçesine mali yükler getirmekteydi. Bu nedenlerden dolayıdır ki Osmanlı devletinin son döneminde yapılan reformlar çoğunlukla askeri ve maliyede olmuştur. Öncelikli olarak ordu alanında yapılacak reformlarda temel dayanak Batılı devletlerdeki yeni teknolojinin yanı sıra asayiş ve eğitimdi. Maliye alanında da devletin gelir kaynaklarını arttırmak gerekiyordu. Bunun içinde her şeyden önce masraflarda kısıntıya gidilmeliydi. Osmanlı devlet adamları devletin gelir kaynaklarını arttırmak için halktan alınan vergileri artırınca bu durum iltizam sistemine yol açtı (Şahin, 2012:452). Osmanlı devletinin maliye alanında tasarruf çabaları arasında yeniçerilerin maaşlarının yeniden düzenlenmesi de gelmekteydi. Yeniçerilerin maaşlarının düşük akçeyle ödenmesi üzerine ayaklanmalar başladı. Bu dönemde dağılma sürecine giren Osmanlı devletinin başına geçen padişah ve devlet adamları bu süreci durdurmak için yenileşme hareketleri başlatmaya kalkışmış ise de bu değişim bir ihtilal ile kesilerek, ülkesini bu durumdan kurtarmak isteyen padişahlar ve devlet adamlarının bu uğurda ya tahtlarından ya da canlarından olmasına neden oldu. Osmanlı devletinde yenileşme hareketlerini II. Osman diğer bir adla Genç Osman başlatmıştır. XIX. Yüzyıla gelindiğinde III. Selim, Osmanlıyı kurtarmaya yönelik modernleşme hareketlerini devam ettirmiştir. III. Selim'in Batı tarzında yapmak istediği yenilikler onu canından edecek kadar yerinde hareketler olmuştur. Osmanlının Kerbela'sı (Öztuna, 1977:V,18) olarak nitelendirilen, II. Osman katleden yeniçerilere II. Mahmut son verdi. II. Mahmut yeniçeri ocağını kaldırıp, yerine Asakiri Mansureyi

Muhammediye'yi kurmasıyla birlikte yeni bir askeri yapı oluşturuldu. Ancak II. Mahmut döneminde geniş çaplı başlatılan modernleşme hareketleri de Osmanlının çöküşünü durduramadı. XIX. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlıda başlayan modernleşme hareketinin öncülüğü padişahlardan Tanzimat paşalarına geçti. Bundan böyle bu paşalar, zaman zaman Avrupalı devletlerden de destek alarak "Devletin Bekası Meselesi" adı altında farklı isimlerle adlandırılan darbe teşebbüsünde bulunarak koca imparatorluğu I. Dünya savaşına sürükledi.

1. Osmanlı Devleti'nin Duraklama Döneminden Yıkılışına Kadar Genel Durumu

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyıla kadar merkezi temsil eden padişahın gücü ve otoritesinde siyasal ve toplumsal bir düzen kurmuştu. Osmanlı devleti, Türk devlet gelenekleri ile İslam'ı çok iyi bir şekilde harmanlamayı başarmıştı. Osmanlı, kendisinden önceki Türk devletlerinin en önemli yıkılma sebebinin veraset sisteminden kaynaklandığını bildiği için egemenliğin kullanımını tek bir kişiye vermiştir. Padişaha hem devletin sürekliliğini hem de işlerliğini sağlamak için geniş yetkiler verilmiştir. Osmanlı sultanı her türlü baskı ve kaygıdan uzak tutuluyordu. Osmanlı hükümdarları XVII. Yüzyılın sonuna kadar "daire-i adliye" diye adlandırılan bir anlayış çerçevesinde ülkeyi yönetmiştir (İnalcık, 2003:71). Böylece Osmanlı halkı hem güven içinde üretim yapar hem de köylülerin ürettiği ürünlerden alınacak vergiler aracılığıyla asker besleyebilir ve bu sayede devletin düzeni sağlanabilirdi.

Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş yıllarında, ülkede yaşayan halk, ülke yönetiminde hiçbir zaman için karar alma süreçlerine dâhil edilmemiştir. Osmanlı devletinde yaşayan halk yönetenler (askeri) ve yönetilen (reaya) olmak üzere iki sınıftan oluşmaktaydı. Göçebeler, tarımla uğraşan köylü, esnaf ve ticaretle geçimini sağlayanlarda padişahın otoritesi altında kanunlar çerçevesinde üretim yapardı. Devletin takip etmiş olduğu siyaset, padişah ve

onun çevresindekilerin elindeydi. Ülkenin yönetimiyle ilgili kararlar, önce Divan-ı Hümayun 'da görüşülür ve sonrasında da sultanın onayı beklenilirdi. Ancak reaya, isteklerini ve şikâyetlerini önce yerel yöneticilere sonrasında da Divan-ı Hümayuna ileterek sorunlarına çözüm arayabilirdi. Bu girişimlerinden de sonuç çıkmazsa, merkezi yönetime tepkilerini isyanlara katılarak gösterirlerdi. Ancak Batı'daki siyasal, ekonomik ve kültürel alanlardaki değişimden Osmanlı devleti de etkilendi. Bu etkileşim XIX. Yüzyılın başlarında itibaren Osmanlı'da her alanda hissedildi. Bilhassa da 1789 yılında Fransa da başlayan Fransız ihtilalinin getirmiş olduğu eşitlik ve adalet ilkelerinden, Osmanlı halkıda etkilenerek ayrılıkçı siyasal hareketleri başlattı.

Batılı devletlerin Sanayi devrimini gerçekleştirmesiyle Osmanlı devleti, iletişim ve ulaşım olanaklarının artmasıyla Avrupa devletleri ile ticari ilişkilerini arttırdı. Batının siyasal ve kültürel değerleri Osmanlı ülkesinde alıcı bulmaya başladı. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı klasik dönemdeki yönetim anlayışını değiştirmek zorunda kaldı. Osmanlı, Müslüm ve Gayri Müslüm olan herkesi içeren bir vatandaşlık anlayışı oluşturmak zorunda kalıyordu. Bu vatandaşlık anlayışına göre Osmanlı ülkesinde herkes yasalar karşısında eşit haklara sahip olacaktı. Bu düşünceyi savunan Osmanlı bürokratları, Tanzimat döneminde (1839-1876) halkını siyasal sürece dâhil etmeye başladı (Ortaylı, 1985:26-33). Bu dönemde Osmanlıda modern eğitim veren harbiye, mülkiye ve tıbbiye gibi okullardan mezun olan genç kuşak, yabancı bir dil bilmenin kendilerine sağlamış olduğu avantajlar sayesinde, Batı'daki gelişmeleri takip ederek buralarda edinilen hakları kendi ülkelerinde istemeye başladılar. Böylece bu genç kuşak ülke meselelerini ilgilendiren konularda söz sahibi olarak siyasal sürece dâhil olmaya başladılar. Tanzimat adı verilen bu dönemde çok sayıda kitap, gazete, dergi ve broşürler yayınlanmaya başladı. Bu yayınlar Osmanlı vatandaşları açısından siyasal

sürece katılımın yeni yollarından biri oldu. Ayrıca gazetelerde yayınlanan makalelerde bir taraftan baştaki hükümettin attığı adımları eleştirilirken bir taraftan da çözüm yolları önerildi. Kendilerini Genç Osmanlılar olarak adlandıran bir grup aydın, Osmanlı yönetimine yön vermeye başladı. Genç Osmanlılara göre Osmanlı devletinin içine düştüğü durumdan ancak yeni bir anayasa kurtarabilirdi. Bu durum üzerine Mithat Paşa'nın başını çektiği bir grup aydın Sultan Abdülaziz'i ikna ederek anayasayı ilan etmek istedilerse de bir sonuç alamadılar (Mardin,1985:1699). 1875 yılına gelindiğinde Osmanlı devletine bağlı Balkanlarda isyanlar çıkmaya başladı. Ayrıca bu tarihte Osmanlı'nın başında bulunan hükümet borçlarını ödemeyeceğini ilan edince Genç Osmanlılar Sultan Abdülaziz'i tahtan indirdiler. Sultan Abdülaziz'in bir darbe sonucu indirilmesi, Modern Türkiye tarihinin ilk askeri darbesi olarak değerlendirilirken 1876 darbesi daha sonra gerçekleştirilecek olan darbelere esin kaynağı olmuştur.

Osmanlı'nın son döneminde yaşanan darbelerde halkın herhangi bir şekilde desteği olmamış sivil veya asker bir grup bürokrat mevcut padişahı tahttan indirmekle yetinmiştir. Ancak Meşrutiyet döneminde gerçekleşen darbelerde seçilmiş ve meşru iktidarlar silah zoruyla değiştirilmiştir.

2. Osmanlı Devleti'nde Bir Darbe Sonrası İndirilen Padişahlar

Osmanlı devletinde gerçekleşen darbeleri tarihi seyir içerisinde değerlendirecek olursak İlk darbe girişimi, Fatih Sultan Mehmet'in ilk tahta çıktığı yıllarda gerçekleşti. Edirne'de gerçekleşen ve Buçuk tepe isyanıyla 'da anılan bu darbe girişiminde Yeniçeriler, Sultan Mehmet'in yaşının çok küçük olmasını (Tursun Bey, 1977:34-35; Hadidi, 2015:192) bahane ederek Sultan Mehmet'i tahtan indirip, II. Murat'ı tekrardan tahta çıkardılar. Daha sonraki dönemlerde I. Mehmet Osmanlı tahtına çıktığında kendisine karşı darbe

teşebbüsünde bulunan başta yeniçeri ağası olmak üzere askerleri çeşitli cezalara çarptırdı.

1512 yılında Yeniçeriler tarafından Osmanlı imparatorluğunu Şii tehlikesinden ancak şehzade Selimin kurtarabileceğini ileri sürerek Sultan II. Bayezid'i tahtan indirmeye zorlamalarıdır (Shaw,1982:1219). Şehzade Ahmet ile Şehzade Selim arasındaki taht kavgalarında yaşanan olaylar sonucunda Ahmet'in beceriksizliği, bencilliği ve liyakatsizliğine karşılık Şehzade Selim'in metanet ve liyakati II. Bayezid tarafından da değerlendirilerek yeniçerilerin de Selim'in saltanata geçmesini istemeleri üzerine Sultan Bayezid, Şehzade Selim'i saltanata davet ederek törenle tahtı kendisine devretmiştir (Uluçay, 1954:7374).

Sultan II. Bayezid hayatı boyunca huzuru seven ve halkını refah içinde yaşatmak isteyen bir padişah olmasına rağmen yapmış olduğu birtakım hatalar yüzünden amacına ulaşamadı. Bu hatalarının başında kendisinin hoşgörüden uzaklaşması ve yönetimi ehil olmayan kişilere bırakması gelmektedir (Mustafa Nuri Paşa, C.I.II, 1992:161). Ayrıca Sultan II. Bayezid döneminde yaşanan veba salgınları, kıtlıklar, (Solak-zade Mehmed Hemdemi. 1989:430; Oruç Beğ, 2008:71; Kılıç, 2020:1339; Kılıç, 2002:17) depremler, sebebi bilinmeyen yangınlar Osmanlı ülkesinde birçok can kaybına neden oldu. Şehzadeler arasında yaşanan taht kavgalarına Şahkulu İsyanı 'da eklenince Sultan II. Bayezid önce tahtından sonra da canından oldu (Emecen, 2015:530; Tansel, 1969:22).

Osmanlı tarihinde gerçek anlamda ilk darbe II. Osman'a karşı yapılan yeniçeri ayaklanmasıdır (Shaw,1982:265-266). II. Osman, Osmanlı tahtına XVII. Yüzyıl başlarında geçmiş ve bu dönemde Osmanlı duraklama dönemine girmişti (Öztuna, 1977:151). Osmanlı devletinin bu dönemde her alanda gücünü kaybettiği görülmektedir. Bu durum üzerine, bizzat padişah tarafından değişim ve yenileşmeye dönük adımlar atılmış ve öncelikle Yeniçeri

Ordusu'nun kaldırılması gerektiği vurgulanarak yerine modern bir ordu kurulmasının şart olduğu kararlaştırılmıştır (Öztuna, 1977:152). II. Osman Osman'ın hacca gitmeye karar vermesi (Koçu, 2004:245) üzerine Yeniçeri ve Sipahi Ocakları halktan da destek alarak At Meydanı'na yürüyüşe geçerek isyan başlatmışlardır. İsyanın başlarında gerekli önlemler alınsaydı İhtilalin önüne geçilebilirdi. Ancak II. Osman, devlet adamları ve ulemanın nasihatlerine dinlemedi. İhtilalin başlangıcında üst düzey rütbeli askerin bulunmaması padişahı yanılgıya sürükledi. II. Osman 'a karşı yapılan Yeniçeri İhtilali ile Osmanlı tarihinde ilk defa yücelik duvarında ihtilal eliyle bir gedik açılarak (Bostan-zade Yahya Efendi, 198) kötü bir gelenek ve teamül 'ün başlangıcı olmuştur. II. Osman' a karşı yapılan bu darbe harekâtı daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir (Banarlı,1998:644). II. Osman'a karşı yapılan bu darbe girişiminden sonra Osmanlı devletinde sık sık padişah değişikliği olmuş, her padişah değişiminde teamül gereği askere hatırı sayılır miktarda cülus bahşişi ödenmesi hazineyi iflasın eşiğine getirmiştir.

Osmanlı padişahlarında I. Ahmet'in ölümünden sonra yerine kardeşi I. Mustafa geçti. Ancak Mustafa hükümet işlerinde deney sahibi olmadan tahta geçen ilk padişahtı. Kösem Sultan'ın I. Mustafa hakkında çıkarmış olduğu akli dengesinin yerinde olmadığı söylentileri sonucunda tahtan indirilmiş yerine II. Osman geçmişti. II. Osman'ın askeri ihtilal sonucu tahtan indirilmesiyle Osmanlı tahtına I. Mustafa ikinci defa geçti. Ancak Sultan Mustafa'nın ikinci hükümdarlık dönemi daha kötü oldu (Mustafa Nuri Paşa, 1992: C.I-II, 22). Bu dönemde Anadolu isyanları başladı. Bu isyanları bastırmada I. Mustafa oldukça zayıf kalıyordu. Sadece Yeniçeriler değil halkta imparatorluğu Anadolu isyanından kurtarmak için Sultan Mustafa'nın tahtan indirilmesini istiyordu. Osmanlının birçok beylerbeyi deli bir padişahın yasal olmadığı gerekçesiyle vergi istemlerini geri çeviriyorlardı. Bu sebeplerden dolayı I. Mustafa tahtan indirilip yerine IV. Murat getirildi

(Show,1982:268). IV. Murat öldükten sonra yerine Kösemden doğma I. İbrahim geçti. İbrahim çok kabiliyetli bir kişiliğe sahip değildi ancak koca bir cihan imparatorluğunun sultanı olduğunun da farkındaydı (Börekçi, 2009:4548). Sultan İbrahim'in devletin iç ve dış meseleleri ile de yakından ilgilenerek İstanbul'da zahire sıkıntısı çekilmemesi için limanlara gelen zahireleri bizzat takip ederek bunların fiyatlarıyla da yakından ilgilenmiştir. I. İbrahim'in Sadrazamı Ahmet Paşa'nın getirdiği ağır vergiler toplumun her kesiminden büyük tepkiye sebep olmaktaydı (Çabuk, 1989:554). Nitekim devlet erkânından tahsil etmekte olduğu samur ve amber bedelini yeniçeri ocağının önde gelen ocak ağalarından da almak istemesi olayların seyrini tümden değiştirmişti (Emecen, 2015:343-344). Önce Ahmet Paşa Sadrazamlıktan azledilmiş yerine Sofu Mehmet Paşa getirilmiştir. Sultan İbrahim, Ahmet Paşa'ya dokunulmamasını istemiş ise de bu isteği yeniçeriler ve ulema tarafından kabul edilmeyerek sadrazam idam edilmiştir. Daha sonra Şeyhülislam ve beraberindeki ulema divanhaneye varıp "Sultan İbrahim hazretlerinin şehzâde-i esenni olan Sultan Mehmet hazretleri tiz çıkarun" diyerek Valide Sultan'a haber göndermişlerdir. Bir müddet sonra Valide Sultan, Enderun Ağaları, kızlar ağası ve kapı ağası dışarı çıkıp Şeyhülislam ve ocak ağalarına *"Muradınız nedir?" diye sual eylemişler ve "Murâdımız Sultan İbrâhim hal' ve şehzâde-i esenn olan Sultan Mehmet'i iclâs ettirmektir. Heman tiz çıkarun, devlet ve ikbâl birle cülûs buyursunlar"* (Kara Çelebi-zâde, 2003:34) demişlerdir. Kösem Sultan, oğlu İbrahim'in yerinde kalması için Mehmet'in çok küçük yaşta olduğunu ve tahta çıkmasının şer'an uygun olmadığını ifade etmesine rağmen bu isteği kabul görmemiş ve şehzade IV. Mehmet tahta oturtulmuştur.

IV. Mehmet küçük yaşlarda Osmanlı tahtına geçmiş ve bu dönemde devletin içinde bulunduğu genel durum iyi değildi. Tahta çıktığının haftasında çeşitli siyasal liderler, annesi, sadrazam Sofu Mehmet Paşa ve başkentin en güçlü

askeri birlikleri olan Yeniçeriler ve Sipahiler arasında bir mücadele başladı. Sofu Mehmet Paşa, I. İbrahim döneminde herkesçe eleştirilen saray savurganlığına son vermiş, devşirme usulü asker alma yöntemini kaldırarak pek çok alanda kısıtlamalara giderek hazinenin gelirini artıracak tedbirler aldı (Shaw,1982:280). Sofu Mehmet Paşa, Sultan İbrahim yanlısı sipahilerin elinde bulunan bin kadar makamı yeniçerilere devrederek iki askeri kuvvetin aralarını bozdu. Bu askeri kuvvet arasındaki mücadeleler "Ağalar Saltanatı" adı verilen dönemi başlattı (Shaw, 1982:280; Mustafa Nuri Paşa, 1992: C.I-II, 254).

1652 yılında Osmanlı'da mali krizler iyice kendini hissettirmeye başladı. Tarhunca Ahmet Paşa'yı sadaret makamına getiren IV. Mehmet, sadrazamından ayrıntılı bir bütçe raporu hazırlamasını istedi (Shaw,1982:281). Hazırlanan raporda saray masraflarında büyük oranda kısıtlamaya gidildi. Saray erkânının ve yüksek dereceli memurların harcamalarında kesintiler yapıldı. IV. Mehmet'in hükümdarlığı döneminde birçok isyan çıktı. Bu isyanların başında celali isyanları yeniçeri ve sipahi ayaklanmaları gelmektedir. Ayrıca kutsal-İttifak savaşlarının başlaması ve Osmanlı'nın bu savaşlarda almış olduğu ağır yenilgiler Osmanlı devletini iyice yıprattı. Bu dönemde birçok toprak kayıplarının yaşanması ve padişahın bu kayıplara karşı önlemler almaması askerleri ve halkı olumsuz etkiledi. IV. Mehmet'in bu olaylara rağmen av partilerinden geri kalmaması devlet adamlarının sabrını taşırdı (Mustafa Nuri Paşa, 1992: C.I-II, 287). Şeyhülislamın fetvasıyla, IV. Mehmet'in görevini yapmadığı gerekçesiyle tahttan indirilip yerine Şehzade II. Süleyman geçmiştir. Süleyman'ın ölümünden sonra II. Mustafa Osmanlı tahtına 1695-1703 geçti (Shaw,1982:300). II. Mustafa'nın hükümdarlık dönemi Osmanlı İmparatorluğunun çöküş çağındaki tüm zaferleri ve bozgunlarının birlikte yaşandığını görmekteyiz. Nihayetinde Sultan II. Mustafa yeniçeriler

tarafından tahtan indirildi. Sultan II. Mustafa'dan sonra Osmanlı tahtına geçen III. Ahmet dönemine lale devri damga vurmuştur. Lale devri batıya acılan ilk pencere olmanın yanı sıra zevk ve sefa dönemi olarak bilinmekte olup, on iki yıl sürmüş ve Patrona Halil isyanı ile son bulmuştur (Aktepe, 1958:3,24; Mustafa Nuri Paşa, 1992: C.II-IV,38, Sakaoğlu, 1994:182). Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde tahta geçen III. Ahmet'in ilk yıllarında yeniçeriler sürekli ayaklanma çıkarmıştır. Mali krizlerin sonucunda halk ile saray erkânı arasındaki eşitsizlik giderek büyümüş 1730 yılında Patrona Halil ve beş arkadaşının çıkarmış olduğu bu isyana yüzlerce sivil ve askerin yanı sıra padişaha ve sadrazamı damat İbrahim paşaya gücenen ulema sınıfı da katılmıştır. Günlerce süren isyanın sonunda III. Ahmet tahttan indirilmiştir (Shaw,1982:300).

Osmanlı padişahları arasında yeniçerilerin isyanı sonucu tahtan indirilen padişahlardan biri de III. Selim'dir. XVIII. Yüzyılın sonlarında Osmanlı tahtına çıkan III. Selim şehzadelik yıllarından itibaren batıdaki yenilik hareketlerini yakından takip ederek bu yeniliklerden oldukça etkilenmiştir (Beydilli, 2009:421). III. Selim askeri alanlarda bir yenileşme harekâtı başlatarak Osmanlıyı tekrardan güçlü kılmak istemiştir. III. Selim tahta çıkar çıkmaz halkı ile ilgilenerek onların dertlerine çözüm arayan bir hükümdar olmuştur. III. Selim hükümdarlığı süresince devletin düzenini sağlamaya çalışmış adam kayırma rüşvet ve torpilin önüne geçmeye çalışmıştır. Yeniçeri ocağının yanında Nizâm-ı Cedît adı verilen bir ordu kurarak yeniden Osmanlı devletini eski haline getirmek istemiştir (Beydilli, 2007:175-178; Çadırcı,1972:7; Özkaya,1963:149; Özkaya,1982:511). Reformist bir yapıya sahip olan III. Selim'in yapmış olduğu yenilikler odlukça önemlidir. Kabakçı Mustafa İsyanı sonucunda tahtan indirilerek isyancılar tarafından katledilmiştir. III. Selimin tahtan indirilmesi sonucunda tahta geçen IV. Mustafa'nın hükümdarlığı çok kısa sürmüş olup, Alemdar Mustafa Paşa'nın

II.Mahmut'u tahta geçirmesiyle sona erdi. II. Mahmut'un iki oğlundan biri olan Sultan Abdülaziz daha şehzadeyken Osmanlının içinde bulunduğu durumu iyi değerlendirerek saray masraflarını kısacağını ve israfa karşı olduğunu bildirmişti (İbnülemin,1947:4). Sultan Abdülaziz tahta çıkar çıkmaz da sözünde durarak israfa karşı tedbirler aldı. Sultan Abdülaziz Osmanlı tahtına çıktığında devlet bir taraftan borç batağına girmiş bir taraftan da saltanatla ilgili sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Böyle bir dönemde Osmanlı tahtına çıkan Sultan Abdülaziz tahta çıkar çıkmaz donanmayı ileri seviyeye ulaştırma çabası içerisine girmiş ve Osmanlı donanmasını XIX. Yüzyılda İngiltere ve Fransa'dan sonra dünyanın sayılı donanmaları arasına girdirmiştir. İngiltere "hasta adam" olarak nitelendirdiği Osmanlının, bu girişimlerini kendi çıkarlarına ters gördüğü için Osmanlıda oluşan Jön Türkler harekâtına gizliden destek vermiştir.

1875 yılına gelindiğinde Osmanlı'nın bütçesi beş milyon liralık açık verince Rus sefiri General İgnatiyef'in, borç para verme teklifi İngiltere'nin hasımlığını kat be kat artırmıştır (Calap, 2018:210; Küçük, 1988:183). Kısacası Abdülaziz'in Osmanlı devletini eski ihtişamlı dönemlerine getirmek için takip etmiş olduğu politikalar İngiltere'yi sömürgeleri açısından kaygılandırmıştır (Hardinge, 1925:331).

İngiltere Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığı süresince takip etmiş olduğu politikalardan oldukça rahatsız olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesine büyük destek vererek, İngiltere'nin İstanbul büyükelçi olan Sir Henry Elliot Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde Hüseyin Avni ve Midhat Paşalarla iş birliği yapmıştır (Kocabaş, 2001:183-187;

Öztuna, 2010:21). Sultan Abdülaziz döneminde yapılan darbenin baş aktörü Serasker Hüseyin Avni Paşa olup (Balcı, 2007:319), "Softalar İsyanı"

olaraktan isimlendirilen bu talebe ayaklanması darbeyi başlatan bir kıvılcım olmuştur (Shaw, 1982: C. II,206; Dursun, 1992:257-259).

Bu darbe günümüzdeki darbelere esin kaynağı olma yönünden oldukça önem arz etmektedir. Sultan Abdülaziz'e karşı yapılan darbe Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın kendi menfaatleri uğruna büyük bir kinle neticelenirken, başta Mithat Paşa (Alp Güvenç, 2011:95) olmak üzere diğer aktörler ise bu darbeyi meşrutiyet yönetimine geçmek için yaptıklarını söylemişlerdir. Meşrutiyet öngörüsüyle II. Abdülaziz'e yapılan bu darbe Genç Osmanlıların da ilk darbe girişimi olmuştur. II. Abdülaziz'e yapılan bu darbe kendisinden sonra başa geçen II. Abdülhamid'in politikalarını da doğrudan etkilemiştir. Sultan Abdülaziz'den sonra Osmanlı tahtına Sultan V. Murad geçtiyse de psikolojik rahatsızlıklarından dolayı tahtan indirilip yerine Sultan II. Abdülhamit geçti ve tahta çıkar çıkmaz Meşrutiyet'i ilan ederek Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koydu. Sultan II. Abdülhamit, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşında yaşanan birtakım olayları bahane ederek Kanun-ı Esasi geçici bir süreliğine askıya alarak, meclisi kapatarak Meşrutiyet yönetimine son verip (Shaw, 1982:233) ülkeyi tekrardan mutlakıyetle yönetmeye başladı. Sultan II. Abdülhamit'in bu davranışı kendisine karşı çeşitli muhalif seslerin yükselmesine neden oldu. Sultan II. Abdülhamit'in bu muhalif sesleri kısa bir süre içinde ortadan kaldırdı. İlerleyen dönemlerde daha da güç kazanan muhalifler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti altında birleşti. Osmanlı devletinin dış politikada içine düştüğü durum büyük tepkilere neden olunca Makedonya'daki 3. Ordu'ya bağlı bulunan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Niyazi Bey, Eyüp Sabri Bey ve Enver Bey gibi bazı subaylar (Öymen, 1986:58-59) mevcut yönetime karşı isyan başlatmışlardır (Deringil,2002:51).

Sultan II. Abdülhamit, kendisine yapılan bu isyan üzerine Kanun-ı Esasi'yi tekrardan yürürlüğe koyarak, II. Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştır (Shaw, 1982:338-339). Böylece yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki

Cemiyeti'nin bazı üyeleri meclise girdi. İttihatçıların bir taraftan kendilerinden olmayanlara yönelik baskıcı tutumu siyasî istikrarsızlığa yol açarken, diğer taraftan da eski hesapları gündeme getiren intikamcı tutumları hoşnutsuzlukların çıkmasına neden oldu. Bu olaylar yönetim boşlukları yaşanmasına neden oldu. Dış politikada pek çok sorunlar yaşanırken (Karabekir, 1993:35-82), Bulgaristan bağımsızlığını, Avusturya-Macaristan'da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etmiştir. Girit, ise Yunanistan'a katıldığını duyurmuştur.

II. Abdülhamit'in hükümdarlığı döneminde Osmanlı halkının özgürlükleri kısıtlanan Osmanlı toplumu kendisini, İlan-ı Hürriyet ile büyük bir değişim sürecine girmiştir. Ancak bu dönemde yaşanan siyasi boşluklar iç ve dış politikada olumsuz gelişmeler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ciddi anlamda muhalefetin oluşmasına neden oldu.

İttihat-ı Muhammedî Fırkasının lideri Derviş Vahdetinin sahibi olduğu Volkan gazetesinin yayınlarına ilaveten Serbestî gazetesi Hasan Fehmi'nin öldürülmesi muhalefetin şiddetini daha da artmıştır (Lewis, 2000:214). 12 Nisan 1909 (30 Mart 1325) gecesi Taşkışla'daki Makedonya taburlarının askerleri başlarındaki subayları esir alarak, şeriatı tekrar getirmek için ayaklanma başlatmışlardır (Zurcher, 2000:149). İttihat ve Terakki Fırkasına karşı bir tepki olarak başlayan harekât, 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) sabahı, Ayasofya Meydanı'ndaki meclis binası önünde toplanan isyancılar, isteklerini sıraladıktan sonra dağılmışlardır (Lewis,2000:215). Kendilerine karşı yapılan bu isyana hazırlıksız yakalanan İttihatçılar, Selanik'ten Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nu isyanı bastırmak için yola çıkarmışlardır (Zurcher, 2000:151). Hareket Ordusu, 24 Nisan günü İstanbul'a girmiş ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan isyanı bastırmıştır. İsyan sonrası Sultan II. Abdülhamit tahttan indirilerek yerine Sultan V. Mehmet Reşat Osmanlı tahtına geçmiştir (Lewis, 2000:216; Kuran, 1956:521).

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) Ülke yönetiminde İttihat ve Terakki Cemiyeti etkili olmuştur. Halaskar Zabitan (Kurtarıcı Subaylar) Olayı II. Meşrutiyet döneminde asker-siyaset ilişkilerinde yaşanan önemli olaylarda biri olmuştur (Alkan, 2006:163). Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı, İttihat ve Terakki Fırkasına muhalif olan bu silahlı örgüt, İttihatçıların çoğunlukta olduğu meclisin dağıtılarak seçimlerin yenilenmesini ve askerlerin siyasete karışmamasını istemişlerdir. İstekleri karşılanan örgüt daha sonra dağıtılmıştır. 1913 yılında bu sefer İttihatçı subaylar Balkan Savaşı yenilgisinin sorumlusu olarak hükümeti toplantı halindeyken yaptıkları silahlı bir baskınla dağıtmışlardır. Tarihe "Babı Ali Baskını" adıyla geçen bu olaydan sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelen Enver, Talat ve Cemal Paşa gibi yöneticileri ülke yönetimini doğrudan ele almışlardır.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarından itibaren asker, toplumda belirleyici bir rol üstlenirken zamanla siyaseti ve idareyi de belirlemeye başladı. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri de Askerin siyasetle ilişkisini düzenleyecek mekanizmaların olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu mekanizmaların oluşturulmaması ilerleyen dönemlerde askerin siyasete müdahalesinin bir kültür haline gelmesine neden oldu. Osmanlı devletinde askerin yönetime ilk müdahalesi,1446 yılında Fatih Sultan Mehmet'in çocuk yaşta tahta çıktığını bahane ederek yeniçerilerin Edirne'de Buçuk tepe İsyanını başlatarak Sultan Mehmet'i tahtan indirerek yerine II. Murat'ı getirmeleridir. Bu olaydan sonra birçok Osmanlı padişahı Yeniçerilerin başlatmış olduğu askeri darbeler sonucunda tahtlarından olmuşlardır. II. Mahmut bu darbeleri gerçekleştiren yeniçeri Ocağını 1826 yılında kaldırıp askerin siyaset üzerindeki etkisini kırmak istemiş ise tam tersi bir sürecin içine girildi. Askerin siyasetteki gücünü kırabilmek için Genç Osman'dan başlayarak Osmanlı devletinde reformlar ve modernleşme girişimleri ilk

olarak orduda başladıysa da tam tersi bir durum gelişti. Batı tarzı gerekli bilgi ve eğitimi alan askerler, siyasal alanda itaat ve şiddete dayalı hiyerarşik bir yapı oluşturarak, Osmanlının en güçlü kurumu olarak yönetimi ele geçirdiler. Osmanlı halkının cahil olduğunu ileri sürerek gelecekleri hakkında doğru kararlar veremeyeceklerini iddia ettiler. Böyle bir düşünceye sahip olan askerler devleti yönetmeye başladı. Osmanlı devletinde askerlerden oluşan bu elit kesim bazen toplumu bizzat kendileri yönetirken, bazen de dolaylı olarak kukla yönetimler yoluyla yönetmeye çalıştılar. Onların çizgilerinin dışına çıkıldığı durumlarda da darbelerle yönetime müdahale ettiler. Daha sonraki dönemlerde de bu düşünce aydınlar tarafından da kabul edildi. Ne yazık ki bu düşünce İmparatorluğun sonuna kadar devam ederek Osmanlının sonunu hazırladı. Osmanlı devletinde yaşanan darbeler var olan sorunları daha da kötüleşmesine sebep olurken bir taraftan da devletin iç ve dış politikada güç kaybetmesine neden oldu.

KAYNAKLAR

Aktepe, M. Münir (1958) *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Alkan, A. Turan. (2006). *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul: Ufuk.

Alp güvenç, C. (2011). *Sultan Abdülaziz Han ve Darbeci Paşalar*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Balcı, R. (2007). *Beyaz Atlının Ölümü Sultan Abdülaziz*. İstanbul: Nesil Yayınları.

Banarlı, N. Sami. (1998). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Beydilli, Kemal. (2007). "Nizam-ı Cedid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul: ss.175-178.

Beydilli, Kemal. (2009). "Selim III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVI, ss. 420-425, Ankara.

Bostan-Zade, Yahya Efendi, *Vaka-i Sultan Osman Han, Süleymaniye Halet Efendi* Ktb., nr. 611.

Börekçi, Günhan. (2009). "İnkırazın Eşiğinde Bir Hanedan: III. Mehmed, I. Ahmed, I. Mustafa ve 17. yüzyıl Osmanlı Siyasi Krizi", *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C.14, S. 26, ss.45-96.

Calap, Adil. (2018). *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Rusya Faktörünün Realist Perspektiften İncelenmesi (1853-1878).* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Çabuk, Vahid. (1989). *Solak-zâde Tarihi,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Çadırcı, Musa. (1972). "Ankara Sancağında Nizam-ı Cedid Ortasının Teşkili Ve Nizam-ı Cedid Askeri Kanunnamesi", *Belleten*, XXXV/141, S.1-13.

Deringil, Selim. (2002). *İktidarın Sembolleri ve İdeolojisi. II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, İstanbul:YKYayınları .

Develioğlu,Ferid.(1996*).Osmanlıca/Türkçe Ansiklopedik Lügat,* Ankara:

Aydın Kitabevi Yayınları.

Dursun, Davut. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din,* İstanbul: İşaret Yayınevi.

Emecen, F. M. (2015). "İhtilalci Mehdilik Hareketi mi? Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar". A Koçal, Z. Berktaş (Editörler). Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan. İstanbul: Timaş Yayınları, ss. 521-534.

Hadidî, (2015). *Hadidî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi]* (1285-1523), (Haz. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

İnalcık, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600),* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Hardinge, A. Henry (Ed.). (1925). The Life of Henry Howard Molyneux Herbert: Fourth Earl of Carnarvon 1831-1890. Volum II, Oxford University Press.

İbnülemin M. Kemal İnal. (1947). *Son Sadrazamlar*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kalaycıoğlu, E. & A. Y. Sarıbay (2009). *Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme, Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme İçinde*, Bursa: Dora Yayınları.

Kara Çelebi-zade Abdülaziz Efendi. (2003). *Ravzatü'l Ebrar Zeyli*, (Tahlil ve Metin). (Haz. N. Kaya), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karabekir Kazım. (1993). *İttihat ve Terakki Cemiyeti:1896-1909,* İstanbul: Emre Yayınları.

Kılıç, O. (2002). "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar". *Türkler Ansiklopedisi.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 10, ss.1339-1356.

Kılıç, O. (2020). "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri". M. Şeker, A. Özer vd (Editörler). Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Kocabaş, Süleyman. (2001). *Sultan Abdülaziz ve I. Meşrutiyet,* İstanbul: Vatan Yayınları.

Koçu R. Ekrem. (2004*). Osmanlı Padişahları,* İstanbul: Doğan Kitap.

Kuran, A. Bedevi. (1956). *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadelede,* İstanbul: Baha Matbaası.

Küçük, Cevdet. (1988). "Abdülaziz". *DİA*. 1: Ankara: TDV Yayınları, ss.179185.

Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin Doğuşu,* C.I.II., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mardin Şerif. (1985). "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, VI, İstanbul*: İletişim Yayınları. ss. 1698-1701.

Mustafa Nuri Paşa. (1992). *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, C. I-II, III. IV.* (Sad. Neşet Çağatay), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Onaran, Burak. (2018). *Padişahı Devirmek, Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867),* İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortaylı, İlber. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* İstanbul: Hilal Yayınları.

Oruç Beğ. (2008). *Oruç Beğ Tarihi.* (Haz. N. Öztürk). İstanbul: Çamlıca Basın Yayın.

Öymen, Örsan. (1986). *Bir İhtilal Daha Var (1908-1980),* İstanbul: Milliyet Yayınları,

Özkaya, Yücel. (1963). "III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedidin Anadolu'da Karşılaştığı Zorluklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* C.I/1, 1963, ss.145156.

Özkaya, Yücel. (1982). "Orta Anadolu'da Nizam-ı Cedidin Kuruluşu Ve Kaldırılışı", *100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, ss.509-536.

Öztuna, Yılmaz. (2010). *Bir Darbenin Anatomisi.* İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Öztuna, Yılmaz. (1977). *Büyük Türkiye Tarihi,* Ötüken Yayınevi.

Sakaoğlu, Necdet. (1994). "Lale", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.5, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.

Shaw, Stanford. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* C.I, İstanbul: E Yayınları.

Solak-zade Mehmed Hemdemi. (1989). *Solak-zade Tarihi*. (Haz.V.Çabuk) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Şahin, C. (2012). "Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *International Journal of Social Science,* Vol. 5 (6), ss.434-461.

Tansel, Selahattin. (1969). *Yavuz Sultan Selim,* Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Tursun Bey. (1977). *Târîh-i Ebü'l-Feth*, (Haz.Ertol Tulum), İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.

Uluçay, M.Çağatay. (1954). Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu? İstanbul: *Tarih Dergisi,* C.VI, VII, C.III. ss.53-90.

Zürcher, E. Jan. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

BÖLÜM III

KLASİK OSMANLI TOPLUM YAPISINDA YENİ EĞİLİMLER VE BU EĞİLİMLERİN OSMANLI BÜROKRATLARI TARAFINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (16. YÜZYIL SONLARINDAN 17. YÜZYIL ORTALARINA KADAR)

Ömür YANAR*

* Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, oyanar@ksu.edu.tr, Orcid ID: https://orcid.org/0000-0003-2035-1564

Giriş[1]

Klasik Osmanlı toplum yapısının temel dinamiklerinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan yeni eğilimleri ortaya koymak için şüphesiz öncelikle söz konusu dinamiklerin neler olduğunu ortaya koymak gerekir. Osmanlı toplum yapısı ve düzeni altı yüzyıllık tarihi boyunca dönemsel olarak çeşitli görünümler kazanmakla birlikte, bu çalışmanın amaç ve hedefleri çerçevesinde bakıldığında, klasik dönemde Osmanlı toplumu, hanedanın da dâhil olduğu saray halkı dışında, en yaygın biçimiyle *askerî* ve *reaya* olmak üzere iki temel sınıf[2]tan oluşmaktaydı (Akdağ, 1979: 113-119; İnalcık, 2000: 65-69; Öz: 2007: 532; Kütükoğlu, 2018: 33-36). Bununla birlikte kimi zaman bu iki kesim "erkân-ı erbaa (anâsır-ı erbaa)"[3] esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccar-esnaf-zanaatkârlar ve reaya olmak üzere dört sınıf şeklinde de tasnif edilmekteydi.[4] Osmanlı toplumunda askerî sınıf; vergiden muaf olmak üzere, bürokrasiden oluşan kalemiye, ehl-i örf olarak da bilinen padişahın idari, icrai ve askerî yetkilerini temsil eden kişilerden oluşan seyfiye ve dinî konularda fetva veren, yargı ve öğretim işleriyle uğraşan ulemadan oluşan ilmiye olmak üzere üç kesimi içermekteydi (Öz, 2007: 532). Reaya ise askerî kesim dışında kalan, yönetimde yer almayan, devlete vergi vermekle yükümlü olup geçimini tarım, sanayi ve ticaretle sağlayan olan halktan oluşmaktaydı. Osmanlıda şehir ve kasabalardaki zanaatçılar, tüccarlar, çiftçi köylüler ve konargöçerler reayadan sayılmaktaydı (Faroqhi, 1995; Öz, 2007).

---

[1] Bu çalışma yazarın 2021 yılında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi'nde tamamladığı "Osmanlı ve İspanyol İmparatorluklarının Dönüşüm Süreçlerinin İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı Bakımından Karşılaştırmalı Analizi (1580-1699)" konulu doktora tezinden türetilmiştir.

[2] Burada kullanılan "sınıf" kavramı, Marksizm'in tanımladığı şekliyle sosyal sınıf anlamında değil, toplum üyelerinin fonksiyonlarina göre aldıkları farklı konumları ifade etmek için kullanılmaktadır.

[3] En genel anlamıyla Antik Yunan, Ortaçağ İslam ve Hristiyan felsefesinde toplumu oluşturduğu varsayılan dört tabii ana sınıf ve bu sınıflar arasındaki sosyal dengeyi ifade etmektedir. Bk. Karlığa, 1991; Öz, 1999: 31.

[4] Osmanlıda dönemin yazarlarının "erkân-ı erbaa"ya yönelik değerlendirmeleri aşağıda detaylı olarak ele alınmaktadır.

Yukarıdaki genel girişten anlaşıldığı üzere, özetle, Osmanlı toplumunda *askerî* denilen yöneticilerle, *reaya* adı verilen yönetilenlerden oluşan bir tabakalaşma veya "erkân-ı erbaa" esasına dayanılarak ulema, askerler, tüccarlar ve zanaatkârlar ile reaya olmak üzere dört sınıftan oluşan bir yapı söz konusuydu. Bu noktada, bu çalışmada ilk olarak klasik haliyle bu tabakalaşmanın temeli ve tabakalar arası geçiş durumu gibi hususlar ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Ancak çalışmanın temel amacı, 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu toplum yapısında meydana gelen yeni eğilimleri sebepleriyle birlikte ortaya koyduktan sonra bu eğilimlerin dönemin Osmanlı devlet adamları tarafından nasıl değerlendirildiğini analiz etmektir.

1. Klasik Osmanlı Toplum Yapısının Temel Dinamikleri

Osmanlı toplumunda yukarıdaki şekliyle ortaya konulan tabakalaşma, temelde idari bir kademelenmeyi ifade etmekteydi. İdare edenler ile edilenler arasındaki ilişki tahakküme değil sorumluluğa dayanmaktaydı (Avcılar, 1999: 56).[5] Bu sebeple, kimi araştırmacılar Osmanlı toplumunda sadece bazı gruplardaki katılığı ifade etmek amacıyla "kast" kavramını kullansa da,[6] Osmanlı toplumu tabakalaşmasının dinî temelde hiyerarşik bir yapılanmanın söz konusu olduğu, sahip olunan statünün nesilden nesile aktarıldığı ve tabaklar arası geçişin mümkün olmadığı tabakalaşma formunu ifade eden *kast sistemi*nin karakteristiğini taşımadığını söylemek mümkündür. Osmanlı toplum yapısında tabakalar arasında geçişi engelleyen herhangi bir hukuki engel olmadığından gerek yönetenlerin gerekse yönetilenlerin konumları mutlak olmamıştır. Alt tabakalardan üst tabakalara doğru işleyen bir hareketlik her zaman mümkün olmuştur. Öyle ki, tabakalar arasında geçişte

[5] Osmanlı tabakalaşma sistemine dair değerlendirilmelerin bir arada sunulduğu çalışma için bk. Avcılar, 1994.

[6] Örneğin Şerif Mardin (1990: 70), askerî sınıf içinde ulemanın "bazı durumlarda... aşağı yukarı kapalı bir kasta dönüşebildiğini..." ifade etmektedir. Metin Heper (1974: 4)'in ise bürokratlar için "Patrimonyal Osmanlı Devleti'nin gardiyan-kast bürokrasisi"[6] ifadesini kullandığı görülmektedir.

bir engel söz konusu olmadığından daha 16. yüzyıl ortalarında, özellikle Şehzade Mustafa ve Şehzade Bayezid arasındaki olayları sırasında, binlerce Anadolu köylü gencinin "*yevmlüler"* adı verilen maaş karşılığı silahlı askerler olarak birbirleriyle mücadele halinde olan şehzadelerim emrine girerek askerî sınıfa geçtiği görülmektedir.[7] Yine bu dönemde çok sayıda Anadolu genci, *ilmiyye* kesiminin vergi muafiyeti ayrıcalığından faydalanmak için *suhte/softa* adıyla medreselere girmişlerdir (Akdağ, 1995:153-207). Bununla birlikte, Osmanlıda Anadolu köylüsü, her zaman *gönüllü,* garip-yiğit adıyla orduya katılıp sefere çıkabilmekteydi, başka bir ifadeyle askerî hizmete girebilmekteydi (İnaIcık, 2009:191).

Osmanlı toplumunu oluşturan tabakalar arasında geçiş için bir engel bulunmamaktaydı; ancak buna rağmen Osmanlı toplum yapısında bir dengenin söz konusu olduğunu ve 16. yüzyılın sonlarına kadar bu dengenin gözetildiğini belirtmek gerekir. Öncelikle Osmanlıda "erkân-ı erbaa" esasına dayanılarak toplumu oluşturduğu varsayılan ulema, askerler, tüccarlar-zanaatkârlar ve reaya arasında karşılıklı sorumluluklara[8] dayalı olarak oluşan denge *nizâm-ı âlem*[9]in devamlılığını sağlamaktaydı. *Nizam-ı âlem*'in sürekliliği için her sınıfın kendi mevkiinde tutulması, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesi gerekmekteydi; herhangi bir

[7] Bk. Turan, 1961; Akdağ, 1963; Cezar, 1965.

[8] Bu sınıflar arasındaki sorumluluk genel itibariyle "dâire-i adliye" formülü esasına dayanmaktaydı. Ortadoğu devlet kuramının merkezinde yer alan adalet anlayışının formüle edilmiş halini ifade eden "dâire-i adliye"yi Kınalızâde Ali Efendi (2007: 532) Aristo'ya atfen, şöyle tanımlamaktadır; "Adldir mûcib-i salâh-ı cihân; cihân bir bağdır dîvarı devlet; devletin nâzımı şerîattır; şerîata hâris illâ melik; melik zapt eyleyemez illâ leşker; leşkeri cem' edemez illâ mal; malı cem' eyleyen reâyâdır; reâyâyı kul eder pâdişah-ı âleme adl." Yani adalet dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağdır; devleti düzenleyen şeriattır; hükümdar olmadan şeriat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hâkim olamaz; mal olmadan hükümdar asker toplayamaz; malı toplayacak olan halktır; halkı padişaha kul eden ise adalettir. Yani devletin bekâsı ancak söz konusu sınıflar arasındaki dengeyi tesis edecek bir adaletin icrasıyla sağlam temellere oturtulabilir.

[9] 16. yüzyıl sonlarından itibaren gözlemlenen değişiklikleri bozulma ve karışıklık olarak yorumlayan Osmanlı yazarları dünyanın düzeni anlamındaki bu kavram ile esas itibariyle kendi ülkelerindeki kamu düzenini kastetmişlerdir. Bk, Hasan Kâfi, 1981: 248-251. Bu husus "nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berâyâya infial gelmesi" biçiminde ifade edilmiştir. Bk. Kitâb-ı Müstetâb, 1998: 1.

meslek grubuna geleneğe aykırı bir şekilde dışarıdan kişilerin girmesi *nizâm-ı âlem*in bozulmasının sebepleri arasında sayılmaktaydı. Örneğin, İran siyaset kitapları[10]ndaki fikirler çerçevesinde, devlet ve toplum düzeninin, her şeyden önce farklı sosyal grupların mutlak ayrımına ve bu grupların kendi yerlerinde tutmaya bağlı olduğunu savunan Tursun Bey[11](2014: 13-23) insanlar arasındaki nizamı korumak ve her insanı kendi yeteneğine uygun bir mevkide tutmak için bir padişahın şart olduğu görüşünden hareket etmektedir. Zira eğer insanlar serbest bırakıldıklarında kargaşa kaçınılmaz olur ve böyle bir durumda toplum düzenin temel şartı olan yardımlaşmanın gerçekleşmesi mümkün olmaz. Oysa ideal toplum düzeni, her şeyden önce yardımlaşmayı gerektirmektedir. Bu sebeple, herkesin en iyi yaptığı işle uğraşması sağlanmalı ve bununla sınırlandırılarak başka işlere müdahil olmasının önüne geçilmelidir. Yine Lütfi Paşa[12](1982: 20)'ya göre, mansıp sahibi kişiler tüccarlık ve esnaflık gibi işlerle uğraşmamalıdır. Aynı şekilde ata ve dededen sipahizade olmayanlar sipahi yapılmamalıdır. Çünkü bunun önü açıldığında doğal olarak herkes sipahi olmak isteyecek, böyle bir durumda ise raiyyet kalmayacaktır. Bu ise toplumun düzenin tamamıyla bozulmasına yol açacaktır. Özetle, Lütfi Paşa toplumun düzeni için "erkân-ı erbaa" esasına dayanılarak toplumu oluşturduğu varsayılan dört unsur olan ulema, askerler,

[10] Osmanlı yazarları üzerinde derin tesirler bırakan bu kitaplar Farsça olmak üzere Nasîrüddün-i Tûsî tarafından yazılan Ahlâk-ı Nâsırî (1236), Celâleddîn Devvânî tarafından yazılan Ahlâk-ı Celâlî (1477) ve Hüseyin Vâiz tarafından yazılan Ahlâk-ı Muhsinî (1495)' dir.

[11] Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Tursun Bey'in iyi bir eğitim aldığı ve Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı döneminde (1451-1481) yazıcılık, divan kâtipliği gibi görevlerde bulunduğu ve söz konusu dönemde birçok sefere bizzat katıldığı kaydedilmektedir. Kesin ölüm tarihi bilinmemektedir; ancak 1491'den sonra uzun süre yaşamadığı tahmin edilmektedir. Günümüze ulaşan tek eseri Fatih Sultan Mehmed'in gaza ve fetihlerini anlattığı "Târîh-i Ebu'l-Feth" adlı eseridir. Eserin yazım tarihi net olarak bilinmemekle birlikte 1496'dan önce yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Tursun Bey hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. İnalcık, 1977; Tulum, 1994.

[12] Kesin doğum tarihi bilinmeyen Lütfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman döneminde sancakbeyliği, beylerbeyliği ve 1539-1541 yılları arasında veziriazamlık gibi önemli görevlerde bulunmuştur. 1563 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir. Birçok alanda eserler kaleme alan Lütfi Paşa'nın devlet yönetimine dair "Asafnâme" adlı risalesi siyasetnâme türünün ilk örneklerinden biri olması sebebiyle önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Lütfi Paşa hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Gökbilgin, 1970; Yavuz, 1991; İpşirli, 2003.

tüccarlar-zanaatkârlar ve reayanın kendi yerlerinde kalmaları gerektiği savunmaktadır. Kınalızâde Ali Efendi[13] (2007: 478-480) ise bu dört unsuru doğada su, ateş, toprak ve hava arasındaki dengeye benzetmektedir. İlk gruba ehl-i kalemi, kılıç erbabını, üçüncüsüne tüccar ve zanaatkârları, dördüncüsüne de çiftçileri koymaktadır. Kınalızâde (2007: 478-480)'ye göre, gerek insan vücudunun sağlığı gerekse toplum açısından söz konusu dört unsur dengeli bir şekilde bir arada bulunmadığında hastalıklar ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak, Osmanlı toplum anlayışının "denge ve itidal" kavramlarıyla temellendirildiği görülmektedir. Aslında Osmanlı siyaset düşüncesinde 16. yüzyıl sonlarından önce, temel bir ilke olarak ifade edilen bu hususun çokça vurgulanması, pratikte bu dengeye aykırı durumların sıkça yaşandığı anlamına gelmektedir. Ancak buna rağmen söz konusu dengede gerçek anlamda bir bozulma aşağıda görüleceği üzere, ancak 16. yüzyılın sonlarından itibaren gerçekleşmiştir.

2. Klasik Osmanlı Toplum Yapısında Yeni Eğilimler

Osmanlıda yukarıda söz edilen toplum dengesinde 16. yüzyılın sonlarından itibaren yeni eğilimlerin meydana geldiği gözlemlenmektedir. Bunların en önemli sebebi şüphesiz bu dönemde askerî sistemde yaşanan gelişmeler olmuştur. Bu noktada 1593-1606 yılları arasında Avusturya ile yapılan savaşın[14] klasik Osmanlı askerî sistemi dolayısıyla da toplum düzeni üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bu çalışmanın amaç ve hedefleri çerçevesinde bakıldığında, 1593-1606 arasındaki Osmanlı-Avusturya savaşları, Osmanlı ordusunun Avusturya ordusu karşısında zayıf yanlarını ortaya koymuştu. Osmanlı askerî sistemindeki eksiklikler bu savaş sırasında net bir şekilde

[13] 1510/11 yılında Isparta'da doğup 1572 yılında Edirne'de vefat eden Kınalızâde Ali, müderrislik, kadılık, kazaskerlik gibi görevleri ifa etmiş olmasının yanı sıra tarihten edebiyata, ahlaktan siyasete Türkçe ve Arapça olmak üzere çok sayıda eser kaleme almış olması hasebiyle Osmanlı düşünce dünyasında saygın bir yere sahip bir yere sahiptir. Kınalızâde Ali'nin 1564/5 yılında, Şam valiliği sırasında Türkçe olmak üzere birey, toplum ve devlete dair fikirlerini kaleme adlığı **"**Ahlâk-ı Alâ'i" adlı eseri son derece önemli bir çalışma niteliği taşımaktadır. Kınalızâde Ali hakkında detaylı bilgi için bk. Çavuşoğlu, 1983; Aksoy, 2002; Oktay, 2005.

[14] Bu savaşlar için bk. Finkel, 1988; Uzunçarşılı, 2011: 69-98; Emecen, 2019: 343-386.

belirmişti. Nitekim Avrupa'daki Askerî Devrim (*Military Revolution*)'in etkileri ilk defa bu savaş sırasında fazlasıyla hissedilmiştir. Askerî Devrim ile birlikte orduya halktan kişiler yazılmaya başlanmıştır. Ayrıca at üzerinde rahat bir şekilde kullanılabilen yivli kısa tüfekler (rifle) geliştirilmiş, çelik ve barutun kalitesi artırılmıştır. En önemlisi de kalelerde eskiden uygulanan duvar-surlar yerine alçak ve top ateş gücü oldukça yüksek olan tabya (bastion) savunma sistemine geçilmiştir.[15] Askerî Devrim'in getirdiği bu yenlikler bu savaşlar sırasına Avusturya ordusu tarafından uygulanmıştır. Böylece at üzerinde rahatlıkla kullanılan ve çelik zırhı delebilen uzun menzilli yivli tüfek kullanan Avusturya süvarisi[16] karşısında ok-yay, mızrak ve kılıç gibi eski tür silahları kullanan Osmanlı sipahi birlikleri oldukça yetersiz kalmıştır. Osmanlı komutanlarının bu savaşlar sırasında cepheden merkeze gönderdikleri telhisler tam da bu husus üzerinde durmaktadır. Söz konusu telhislerde, tüfekli asker ihtiyacı vurgusu yapılarak bu askerler olmadan düşman birliklerine karşı koymanın mümkün olmadığı belirtilmektedir.[17] Bu durum ise Osmanlı askerî yapısında, dolayısıyla toplumunda birçok değişim ve dönüşümün başlangıcını ifade etmektedir. Zira Osmanlı İmparatorluğu bu durum karşısında harekete geçmiş ve birtakım önlemler almıştır. Osmanlı yönetiminin karşılaştığı bu yeni asker teknolojiye karşı koymak için başvurduğu ilk önlem yeniçerilerin

[15] Avrupa'da bu dönemde askerî sistemde yaşanan dönüşüm için bk. Parker, 1996.
[16] Bu konuda bk. Kelenik, 2000.
[17] Örneğin, veziriazam sultana sunduğu bir telhisinde Macar cephesindeki durumu şu şekilde ifade etmektedir: "… Mart ayına dek Budin ile Peşte kal'alarında 5-10 bin tüfengçi gelüb dâhil olmaya el-'iyâzu billâh-i te'âlâ hâl müşkil olur…ammâ bu cânibde 10.000 tüfenger asker kanda bulunur." Bk. Orhonlu, 1970: 51-52. Yine bir başka raporda ise veziriazam sultana şöyle demektedir: "Mel'ûnların askerleri ekser piyâde ve tüfeng-endâz olmağla asâkir-i İslâm'ın ekseri atlu olub piyâdesi az olduğundan gayri tüfenge mu'tad üstâdları nadir olmağla hîn-i mukâbelede ve kal'â muhâsarasında azîm ızdırab çekilür." Bk. Orhonlu, 1970: 71-72. Bu konuda dönemin yazarlarından Akhisarî'nin tespitleri de önem arz etmektedir. Bk. Hasan Kâfi, 1981: 239-278.

sayısını acilen artırmak olmuştur. Böylece 1550'lerde 13 bin olan yeniçeri sayısı 1600'lerde 38 bine çıkarılmıştır.[18]

Osmanlıda yeniçeri birliklerinin artışının iki temel sonucu vardı. Birincisi, kapıkulları merkezî idarede etkin bir güç haline gelmiştir. İkincisi ise Anadolu'da giderek nüfuz kazanmaları olmuştur. Aslında yeniçeriler, Osmanlı merkezî idaresinde üstünlük kazanmalarından önce de Anadolu'nun çoğu şehir ve kasabasında hâkim bir konumdaydılar. Önceleri sadece, sultanın otoritesinin koruyucuları olarak, kale içinde garnizonlara yerleştirildikleri önemli şehirlere gönderilirlerdi. Ancak Kanuni Sultan Süleyman zamanında Şehzade Bayezid ve Selim arasındaki iç kargaşa döneminde (Turan, 1961: 175-179), özellikle de 1596-1607'deki Celâli isyanları sırasında, yeniçeri garnizonları, esasen güvenlik nedenleriyle, Anadolu'nun neredeyse her şehir ve kasabasına yerleştirilmişlerdir.[19] Bu sıralarda Anadolu'daki sipahi birlikleri, taşrayı yağmalamaya devam eden ateşli silah donanımlı isyancı Levend-sekban gruplarına karşı artık etkin bir güç değildi. Bu yüzden, yeniçeriler, şehirlerde serdarların kasabalarda zabitlerin emrinde olarak bu eşkıyalara yönelik faaliyetlerde kullanılmışlardır. Genelde belli şehir ve kasabalarda uzun müddet kalan bu yeniçeriler, süreç içerisinde şehirlileşip ve yerel sosyo-ekonomik hayata katılımlarıyla şehir toplumunun bütüncül bir parçasını oluşturmaya başlamışlardır (İnalcık, 1969; 1977). İstanbul'da

[18] Bu sayılar için bk. Ayn Ali Efendi, 1996: 92-94. *Bu konuda dönemin kaynağı (*Kitâb-ı Müstetâb, 1998: 37) ise Kanuni Sultan döneminde 12 bin olan yeniçeri sayısının II. Osman döneminde 35-40 bine çıktığını belirtmektedir.

[19] 1589 tarihli bir fermanda (bk. Ergenç, 1995: 189) şöyle denilmektedir: "... hâlâ livâ-i mezbûrda bazı yaya-başılar ve yeniçeriler, yasakcı nâmı ile varmağın, (kâdılar) mîrlivâya müteallik umûrda müracaatı mîrlivâya itmeyüb anlara itmekle ahvâl-i fukarâ mükedder olmuşdur deyü arz itmeğin, imdî yaya-başılar ve yeniçeriler ancak ehl-i fesâddan hıfz için idi." Ergenç, kadı sicillerine dayanarak, yüzyılın sonuna doğru Orta-Anadolu şehir ve kasabalarında eşkıyalığın artmaya başlaması üzerine, bu bölgelerin devlete, koruyucu olarak kendilerine yeni-çeri (*yasakçı*) göndermesi hususunda baskı yapmaya başladıklarını ortaya koyar. Yine aynı konuya ilişkin olarak Koçi Bey (1972: 39, 40, 103) "Köy ve kasabaları ellerine geçirmişlerdir. Beyler beylik edemez. Şer'iat hâkimleri hükümet edemez. Tahsildarlar para tahsil edemez...Hiçbir kasaba ve şehir yoktur ki, orada yasakcı yeniçeri olmasın. Bütün serhadlerde yeniçeri ve topçu vardır." demektedir.

bulunan Yençeri Ağası onları her ne kadar kontrol altında tutmaya çalıştıysa da, bu yeniçeriler gittikçe daha çok yerel bağımsız birlikler halinde hareket etme eğiliminde olmuş; hatta bazı durumlarda ağa tarafından yapılan yeni tayinlere başarıyla karşı koymuşlardır (Uluçay, 1944: belge no: 142, 194, 211, 219). Anadolu'daki şehir ve kasabalarda gittikçe güçlenen kapıkulları; subaşılık, asesbaşılık ve muhtesiblik gibi önemli görevleri ele geçirmişlerinin yanı sıra kısa sürede baskılarını, yerel ticaret ve tarım alanlarına kadar genişletmişlerdir. Kentin sosyo-ekonomik hayatında öncü bir konumda yer almakla kalmayıp aynı zamanda kent siyasetinde belirleyici bir etken haline de gelmişlerdir; merkezi yönetim otoritesinin zayıflamasıyla beraber, eyaletlerdeki yerel özerkliğin temsilcisi olma rolleri de giderek belirginleşmiştir (İnalcık,1980: 291).[20]

Osmanlı İmparatorluğu, yeniçerilerin sayısını artırmak dışında Avrupa'da olduğu gibi orduya halktan asker yazdırmak gibi ikinci bir önleme başvurmuştur. Bu çerçevede Anadolu'da *sekban* ve *sarıca* olarak bilinen paralı asker birlikleri toplanmaya başlanmıştır. Aslında bu durumun Osmanlı İmparatorluğu için yeni bir uygulama olduğunu söylenemez. Zira Osmanlıda daha kuruluş döneminden itibaren ihtiyaç duyulması halinde masrafları reayaya yüklenen olağanüstü vergilerden karşılanmak suretiyle paralı askerler toplanabilmekteydi. Ancak bu defa daha öncekilerden farklı olarak paralı askerler, *levend*[21] olarak bilinen tüfek kullanan işsiz güçsüz köylüler arasından toplanmaktaydı ve bunlar sekban bölükleri adı verilen özel birlikler şeklinde teşkilatlandırılmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeni uygulaması, genç ve topraksız köylüler tarafından bir yandan askerlik mesleğinin cazibesi

[20] Bu konuda detaylı bilgi için bk. İnalcık, 1969.

[21] Bu ifadenin tarihsel süreçteki kullanımı dönemsel olarak farklılık göstermekle beraber, en genel anlamda Osmanlıda denizci erler ile taşrada görevli valilerin yanlarında bulundurdukları adamları için kullanılan bir tabi olduğu söylenebilir. Levendlerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı hakkında kesin bilgi yoktur. Anadolu'da bozulan ekonomik şartlar ve tarıma elverişli toprakların yetersizliğinin, sayısı artan genç nüfusun işsiz kalmasına ve bunların çareyi bey, paşa kapılarında aramalarına yol açtığı genellikle kabul edilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Cezar, 1965: 3-17; İlgürel, 2003.

öte yandan ise önemli bir geçim kaynağı imkânı sağlaması bakımından büyük ilgi görmüş, böylece kısa sürede çok sayıda kişi köylerini terk ederek bu birliklere katılmıştır. *Levend* olarak bilinen bu köylüler, bu dönemden itibaren savaş zamanlarında tüfekli askerî birlikler için önemli bir insan gücü kaynağı haline gelmişlerdir. Ancak savaş sonrası zamanlarda serbest bırakılmaları üzerine işsiz güçsüz kalan bu birlikler çoğu kez işi eşkıyalığa dökebilmekteydiler (İnalcık, 1980: 292-293; İlgürel, 2003: 149-150). Osmanlı İmparatorluğu'nun halktan tüfek kullanan askerî birlikler oluşturmak suretiyle başvurduğu bu ikinci uygulamanın toplumsal etkisi ise taşradaki çok sayıda genç topraksız işsiz güçsüz köylünün toprağını terk ederek askerliğe yönelmesi olmuştur. Bu da reayadan askerî sınıfa önemli geçişlerin yaşanması ve mevcut toplum Dengesinde Değişim Anlamına Gelmekteydi.

3. Yeni Eğilimlerin Osmanlı Bürokratları Tarafından Değerlendirmesi

Osmanlı toplumunda yukarıda ortaya konulduğu şekilde reayadan askerî sınıfa geçişlerin 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen yeni eğilimlere ilişkin gözlemlerin yer aldığı *siyasetnâme-nasihatnâme*[22] türü eserlerde de en çok vurgulanan hususlardan biri olduğu görülmektedir. Osmanlı idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen yeni eğilimlere ilişkin gözlemlerini bu tür eserlerde ortaya koyan dönemin bürokratları, sorunlara yönelik gözlemlerinde genel anlamda reayanın "askerîyye kurumu"nu işgal etmiş olduğu tespitinde bulunmuşlardır.

[22] 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sayılarında ve mahiyetinde önemli artışlar yaşanan bu eserler şunlardır: *Asafnâme* (Lütfi Paşa, 16. yüzyıl ortaları); *Nushatü's-selâtîn* (Gelibolulu Mustafa Âlî, 1581); *Hırzü'l-mülûk* (Anonim, 1580'de Sultan III. Murad'a sunulmuştur.); *Hâbnâme* (Üveys B. Mehmed, 1608)*; Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* (Anonim, Yaşar Yücel eserin 1643-1644 tarihinde yazıldığını ve Kemankeş Kara Mustafa Paşaya sunulduğunu ileri sürerken; Baki Tezcan telif tarihinin Kanuni Sultan Süleyman devrinin sonları olduğunu iddia etmektedir.); *Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem* (Hasan Kâfî Akhisârî, 16. yüzyıl sonları); *Kitâb-î Müstetâb* (Anonim, Sultan II. Osman'a sunulduğu bilinmektedir.*); Kanûn-nâme-i Sultânî li Aziz Efendi* (Aziz Efendi, Sultan IV. Murad'a sunulmuştur.); *Koçi Bey Risalesi* (Koçi Bey, Sultan IV. Murad ve I. İbrahim'e sunulmuştur.); *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel* (Kâtip Çelebi, 1653); *Telhîsü'l-Beyan fi Kavânîn-i Âli Osman* (Hazerfen Hüseyin Efendi, 1675).

Örneğin, bu bürokratlardan Hasan Kâfî Akhisârî[23](1981: 251-252) âlemin düzenini sağlayan nesneleri açıkladığı eserinin mukaddimesinde, "*erkân-ı erbaa"* toplum teorisini izah ederek bütün bu sınıflar dışında kalan kimseler varsa onları dört sınıftan birine dâhil etmek gerektiğini belirtmektedir. Hasan Kâfî (1981: 253) daha sonra her bir sınıf mensuplarının kendilerine mahsus işlerle uğraşmalarının devlet ve toplum düzeninin temeli, bunun ihlalinin, yani sosyal tabakaların fonksiyonlarının birbirine karışmasının ise ihtilalin sebebi olduğunu ifade etmektedir. Yine Kitâb-ı Müstetâb[24](1988: 2-4)'ın yazarına göre, Sultan III. Murad döneminden itibaren yönetimin ve kapıkullarının sayısı gereksiz yere artırılmasının yanı sıra askerî otoritenin yalnız ve yalnız padişah kullarına verilmesi ilkesi çiğnenmeye başlanmıştır. *Kanûn-ı kadîm*[25]e aykırı olarak kendi ifadesiyle "re'âyâ olanlardan Etrâk, Ekrâd ve Çingâne ve Tât ve A'câm el-hâsıl her isteyen ilâ'l-ân varub eğer seferlerde ve eğer Âsitânede akça ile dirliklere geçmek ile Kul tâ'ifesine bu sebeb ile ecnebî karışub herc ü merc olmuşlardır." Kısacası yazara göre, reayadan askerî tabakaya bu denli yoğun geçişle klasik Osmanlı düzeninin temel ilkesi olan reaya ve askerî ayrılığı ilkesi ihlal edilmiştir. Söz konusu ilkenin ihlali ise *nizam-ı âlem*in bozulması anlamına gelmekteydi. Benzer tespitler Koçi Bey[26]

[23] 1544 yılında Bosna-Hersek'te doğan Hasan Kâfî, Bosna ve Akhisar yakınlarındaki bir bölgede müderrislik ve kadılık gibi görevlerde bulunmuştur. 1616 yılında öldüğü kaydedilmektir. Devlet ve toplum düzeni üzerine yazdığı Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem adlı eseri ile tanınmaktadır. Eğri seferine katılan Hasan Kâfî, söz konusu eserini bu esnada ulema ve devlet erkânın pek çok kişiye göstermiştir. Eserin beğenilmesi üzerine Türkçe'ye tercüme edilmesi ve şerh edilmesi istenmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. İpşirli; 1981; Aruçi, 1997; Öz, 2010: 25-26,73.

[24] 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı idari, ekonomik ve sosyal yapısında meydana gelen yeni eğilimlere ilişkin gözlemlerin yer aldığı siyasetnâme türü eserler arasında yer alan Kitâb-i Müstetâb'ın yazarı bilinmemektedir. Kısa bir giriş, on iki fasıl ve bir zeyilden oluşan Kitâb-ı Müstetâb'ta kullanılan birtakım ifadelerden eserin 1620 yılında yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir. Bu konuda detaylı bilgi için ayrıca bk. Öz, 2010: 27; Öz, 2019, Yücel, 1988.

[25] 17. yüzyıl siyasetnâme-nasihatnâme türü eserlerde ortaya çıkan bozuklukların yorumlanmasında kullanılan temel bir kavramdır. Söz konusu eserlerde bozulmalar genellikle *kanûn-i kadîm*in ihmal ve terk edilmesine bağlanmaktadır.

[26] Doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen Koçi Bey, devlet yönetiminde yol göstermek amacıyla kaleme aldığı ve Sultan IV. Murad ile Sultan I. İbrahim'e sunduğu risalesiyle Osmanlı

tarafından da yapıldığı görülmektedir. Koçi Bey (1972: 43) de eskiden idarecilerin Kul menşeinden geldiğini ve gerek reaya gerekse esnaf asla Kul taifesine karıştırılmadığını; ancak zamanla Kul taifesinin eski düzenin bozulduğunu ve harem-i hümayuna, kanuna aykırı olarak, Türk, Kürt, Yörük, Çingene, Yahudi ile şehir oğlanlarının girdiğini belirtmektedir. Kendisine göre (1972: 32-33), eski sultanlar zamanında tımar ve zeamet erbabının arasında da bir tane dahi ecnebi bulunmuyor, dirlikleri yalnızca "atadan ve babadan" sipahi ve zaim olanlar tasarruf edebiliyordu. Ancak tımar ve zeametlere de zamanlara çok sayıda ecnebi girmeye başlamasıyla düzen bozulmuştur. Görüldüğü üzere, Koçi Bey de toplumsal dinamiklerde bir değişimin yaşandığını tespit etmekte ve çözümü de erkân-ı erbaa yani dört direğin dengeli bir aradalığını temel alan toplum düzenin devam ettirilmesini savunmaktadır. Son olarak Hippokrates'in mizaçlara ait sınıflamasından faydalanarak organik fonksiyonlarla sosyal tabakalar arasında paralellikler kuran Kâtip Çelebi[27] (1982: 22-23) de toplumun sınıf yapısı konusunda fikrini tekrarlamaktadır. Bütün sınıfların üzerine padişahı yerleştiren yazara göre, insandaki *havas* ve *kuva* (duygular ve kuvvetler) için toplum padişahtır. Ulema bedenin en önemli unsuru olan kana, asker balgama, tüccar safraya ve reaya ise sevdaya benzetilir. İnsan vücudunun sağlıklı olabilmesi nasıl bu dört unsurun dengeli bir şekilde bir arada bulunmasına bağlıysa, toplum düzeni açısından bu dört tabakanın durumu da aynı şekilde düşünülmelidir. Çelebi'ye göre, bu dört temel sınıf birbirleriyle uyumlu olarak görevlerini yerine getirmektedirler. Ancak birinin diğerine baskın çıkmaya kalkışması durumunda, tıpkı vücut yapısının bozulması ve çökmesi gibi devlet ve

tarihinin en önemli müellif ve mütefekkirleri arasında yer almaktadır. Kendisi hakkında detaylı bilgi için bk. Uluçay, 1954; Murphey, 1979; Kuray, 1988; Akün, 2002; Öz, 2010: 27-28.

[27] 1609'da İstanbul'da doğan ve 17. yüzyılda birçok alanda çok sayıda eserler kaleme alan Kâtip Çelebi, Osmanlı düşünce tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir. 1657 yılında vefat ettiği kaydedilmektedir. Bu çalışmayı ilgilendiren yönüyle 1653'te devlet ve toplumdaki yeni eğilimlere ilişkin gözlemlerini ve çözüm önerilerini kaleme alıp Divan'ı Hümayun'a sunduğu "Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel" başlıklı raporu önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Kâtip Çelebi hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk. Gökbilgin, 1957; Gökay, 1982; 2002.

toplumun da düzeni bozulacak; önce duraklama ve gerileme başlayacak, son olarak da çöküş kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç

Çalışmada ortaya konulan veriler ve bu bağlamda yapılan analizler; öncelikle *askerî* denilen yöneticilerle, *reaya* adı verilen yönetilenlerden oluşan bir tabakalaşmaya dayalı klasik Osmanlı toplum yapısında söz konusu tabakalar arasında geçişi engelleyen herhangi bir hukuki engel olmadığını ve bu sebeple gerek yönetenlerin gerekse yönetilenlerin konumlarının mutlak olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak buna rağmen, klasik Osmanlı toplum yapısında *nizâm-ı âlem* olarak ifade edilen bir denge söz konusu olup bu denge 16. yüzyılın sonlarına kadar gözetilmiştir. *Nizam-ı âlem*'in sürekliliği için her sınıfın kendi mevkiinde tutulması, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesi gerekmekteydi; herhangi bir meslek grubuna geleneğe aykırı bir şekilde dışarıdan kişilerin girmesi *nizâm-ı âlem*in bozulmasının sebepleri arasında sayılmaktaydı. Öyle ki bu anlayış Tursun Bey, Lütfi Paşa ve Kınalızâde Ali Efendi gibi dönemin fikir erbabı tarafından da gerekçeleri ortaya konularak savunulmuştur.

16. yüzyılın sonlarından itibaren askerî sistemde meydana gelen gelişmelerin sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkilerine bağlı olarak Osmanlı toplum yapısında da yeni eğilimlerin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Bu noktada, bir yandan sayıları gittikçe artan kapıkulları Anadolu'da önemli görevleri ele geçirerek, bulundukları şehir ve kasabaların siyasi ve sosyo-ekonomik hayatında önemli bir konuma gelirken; diğer taraftan taşradaki çok sayıda genç topraksız işsiz güçsüz köylünün toprağını terk ederek askerliğe yönelmesi klasik toplum dengesinin değişmesine yol açmıştır. Toplumda bu yeni eğilimler şüphesiz dönemin fikir erbabı bürokratları tarafından da gözlemlenmiş ve bu konuda değerlendirmeler yapılmıştır. Gerek Hasan Kâfî ve Kitâb-ı Müstetâb'ın yazarı gerekse Koçi Bey ve Katip Çelebi'nin bu

konuda değerlendirmeleri temelde tabakalar arasındaki bu yoğun geçişlerin toplum dengesini, başka bir ifadeyle *Nizam-ı âlem*i bozduğu ve dolayısıyla bunun engellenmesi gerektiği görüşü üzerine şekillenmiştir. Böyle bir görüşü ortaya koymalarındaki gerekçeleri ise reayanın kulların yerini alması durumunda sultanın otoritesinin zayıflama ihtimaliydi. Zira sultanın iktidarı bir bakıma kullara dayanmaktaydı. Öte yandan reayanın işlediği toprağı terk etmesi durumunda bu topraklar işlenmeden kalacağından vergilerin ödenmesi mümkün olmayabilirdi. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki; Osmanlı siyasetname yazarlarının sosyal hareketlilik karşısındaki yaklaşımlarından, bunların sosyal statüyü doğuştan gelen bir özellik olarak algıladıkları veya sosyal hareketliliği tamamen reddettikleri anlamı çıkartılmamalıdır. Yapılmasını istedikleri şey, sosyal hareketliliğin tamamen durdurulması için bir kanunun çıkartılması değil, sosyal hareketlilikte ekonomik ve sosyal koşulların göz önünde bulundurularak geçişlerin bir plan ve program çerçevesinde yapılmasıdır.

KAYNAKÇA

I. Kaynak Eserler

Yücel, Y. (Ed.). (1988). *Kitâb-i Müstetâb*. Ankara: TTK Basımevi.

Ayn Ali Efendi (1996). Risale-i Vazîfe-Horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osmân. A. Akgündüz (Yay. haz.), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri* (Cilt IX, s. 92-94) içinde. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.

Hasan Kâfi El-Akhisarî (1981). Usûlü'l-Hikem Fî Nizami'l-Âlem. M. İpşirli (Yay. haz.). *Tarih Enstitusu Dergisi, **X*** (XI), 239-278.

Kâtip Çelebi. (1982). *Düstûrü'l-amel li-ıslâhi'l-halel*. A. Can (Yay. haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kınalizâde Ali Çelebi. (2007). *Ahlâk-ı Alâ'i.* M. Koç (Yay. haz.). İstanbul: Klasik Yayınları.

Koçi Bey. (1972). *Koçi Bey Risalesi*. Z. Danışman (Yay. haz.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

Lütfi Paşa. (1982). *Asafnâme*. A. Uğur (Yay. haz.). Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Tursun Bey. (2014). *Târîh-i Ebu'l-Feth*. F. K. Yardım ve S. Orhan (Yay. haz.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.

II. Yayımlanmış Belgeler

Orhonlu, C. (1970). *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler: Telhisler, 1597-1607*. Istanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

III. Araştırma ve İncelemeler

Akdağ, M. (1963). *Büyük celâli karışıklıklarının başlaması*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi* (Cilt 1). Ankara: Tekin Yayınevi.

Akdağ, M. (1995). *Türk halkının dirlik ve düzenlik kavgası*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Aksoy, H. (2002). Kınalızâde Ali Efendi, *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 25, s. 416-417) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Akün, Ö. F. (2002). Koçi Bey. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 143-148) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Aruçi, M. (19979. Hasan Kâfî Akhisârî. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 16, s. 326-329) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Avcılar, S. B. (1994). "Türk sosyal bilimcilerinin Osmanlı tabakalaşma sistemine ilişkin görüşleri üzerine bir değerlendirme. (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Avcılar, S. B. (1999). Osmanlı tabakalaşma sistemine dair bir değerlendirme. *Osmanlı ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 55-68) içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Cezar, M. (1965). *Osmanlı tarihinde levendler*. İstanbul: Çelikcilt Matbaası.

Emecen, F. (2019). M *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş tarihi (1300-1600)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ergenç, Ö. (1995). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Yayınları.

Faroqhi, S. (1995). Raʿiyya. *EI*^{2} (Cilt VIII, s. 404-406) içinde. Leiden: Brill.

Finkel, F. (1988). *The administration of warfare: the military campaigns in Hungary, 1592-1606*. Wien: VWGO.

Gökay, O. Ş. (1982). *Kâtib Çelebi: Yaşamı, kişiliği ve yapıtlarından seçmeler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gökay, O. Ş. (2002). Kâtip Çelebi. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 25, s. 36-40) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Gökbilgin, M. T. (1957). XVII. Asırda, Osmanlı Devleti'nde ıslahat ihtiyaç ve temayülleri ve Kâtip Çelebi. *Kâtip Çelebi: Hayatı ve eserleri hakkında incelemeler* (s. 197-218) içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gökbilgin, M. T. (1970). Lutfi Paşa. *İA* (Cilt 7, s. 96-101) içinde. İstanbul: MEB Basımevi.

Heper, M. (1974). *Bürokratik yönetim geleneği*. Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayını.

Imber, C. H. (1983). Lutfi Pasha. *EI*[2] (Cilt 5, s. 837-839) içinde. Leiden: E. J. Brill.

İlgürel, M. (2003). Levent. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 27, s. 149-151) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

İnalcık, H. (1969). Capital formation in the Ottoman Empire. *Journal of Economic History XXIX* (I), 124-135.

İnalcık, H. (1977). Centralization and decentralization in Ottoman administration. T. Naff ve R. Owen (Ed.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (s. 27-52) içinde. Carbondale ve Edwardsville: Southern Illinois University Press.

İnalcık, H. (1977). Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror's Time. *WZKM, LXIX*, 55-71.

İnalcık, H. (1980). Miliıary and fiscal transformation, 1600-1700. *Archivum Ottomanicum, 6*, 283-337.

İnalcık, H. (2000). *The Otloman Empire, the classical age, 1300-1600*. Londra: Phoenix Press.

İnalcık, H. (2009). Klasik dönem: siyasal, kurumsal ve ekonomik gelişme: Cilt 1. *Devlet-i 'Aliyye*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

İpşirli, M. (2003). Lutfi Paşa. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 27, s. 234-236) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Karlığa, H. B. (1991). Anâsır-ı Erbaa. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 149-151) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Kelenik, J. (2000). The Military revolution in Hungary. G. Dávid ve P. Fodor (Ed.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in central Europe: The Military confines in the era of Ottoman conquest* (s. 117-159) içinde. Leiden: Brill.

Kuray, G. (1988). Türkiye'de Bir Machiavelli: Koçi Bey. *TTK Belleten, LII* (205), 1655-1662.

Kütükoğlu, M. S. (2018). *Osmanlı'nın sosyo-kültürel ve iktisadî yapısı.* Ankara: TTK.

Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de toplum ve siyaset makaleler, I*. M.Türkönç ve T. Önder (Drl.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Mehmed Çavuşoğlu, "Kınalîzâde Alâeddin Ali Çelebi", *EI*^{2} (Cilt IV, s. 115-116) içinde. Leiden: Brill.

Murphey, R. 1979). The Veliyyuddin Telhis: Notes on the sources and ınterrelations between Koçi Bey and contemporary writers of advice to kings. *TTK Belleten, XLIII* (171), 547-571.

Oktay, A. S. (2005). *Kınalizâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Öz, M. (1999). Klasik dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: Tarihi temeller ve ana ilkeler. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12 (1), 27-33.

Öz, M. (2007). Reâyâ. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 34, s. 490-493) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Öz, M. (2007). Sosyal Hayat. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 33, s. 532-538) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Öz, M. (2010). *Kanun-ı Kadimin Peşinde: Osmanlıda Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Öz, M. (2019). Kitâb-ı Müstetâb. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt Ek-2, s. 69-72) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Parker, G. (1996). *The military revolution: military ınnovation and the rise of the west, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tulum, M. (1994). Dursun Bey. *TDV İslâm ansiklopedisi* (Cilt 10, s. 6-7) içinde. İstanbul: TDV Yayınları.

Turan, Ş. (1961). *Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'ası.* Ankara: TTK Basımevi.

Uluçay, M. Ç. (1944). *XVII. asırda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri.* İstanbul: Manisa Halkevi.

Uluçay, M. Ç. (1954). Koçi Bey. *İA* (Cilt 6, s. 832-835) içinde. İstanbul: MEB Basımevi.

Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Tarihi* (Cilt III/1). Ankara: TTK Basımevi.

Yanar, Ö. (2021). *Osmanlı ve İspanyol imparatorluklarının dönüşüm süreçlerinin idari, ekonomik ve sosyal yapı bakımından karşılaştırmalı analizi (1580-1699)* ((Doktora tezi). Kahramanmaraş, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Yavuz, H. (1991). Sadrazam Lutfi Paşa ve Osmanlı hilafeti. *Osmanlı Devleti ve İslamiyet* (s. 73-110) içinde. İstanbul: İz Yayıncılık.

BÖLÜM IV

OSMANLI TOPLUMUNDA EVLENMEK İÇİN GEREKLİ AŞAMALAR VE ÇOK EŞLİLİĞE DAİR

Seher YÜCETÜRK*

* Dr. Öğr. Üyesi Seher Yücetürk, Osmaniye Korkuta Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Yeniçağ Tarihi, seheryuceturk@osmaniye.edu.tr, ORCİD ID OOOOOOO197522814.

GİRİŞ

Aile toplumun en küçük yapı taşıdır. Aile olmak öncelikle neslin devamlılığı ardından toplumun çoğalması ve devamlılığı açısında çok önemlidir. Osmanlı toplumunda aile, mahrem bir alan olarak ilgi ve saygı görmüştür. Evlilik, aile olma yolunda oluşturulan ilk resmi kurumdur. İslam dininin etkisi/kuralları neticesinde kişilere haramdan kaçınıp helali yaşamaları uygun görülmüştür. Buradan yola çıkıldığında, kendilerine helal olan ortamlarda helal ilişkiler yaşamak isteyen erkek ve kadınlar için en doğru yolun nikâh/evlenmekten geçmekte olduğu söylenebilir. Böylece erkek ve kadın arasında doğru ve sağlıklı ilişkiler temin edilebilir ilaveten doğacak çocuklar da aynı düzen içinde yetiştirilip hayata hazırlanabilirler. Bu sayede toplumda gelenek-görenekler, dini kurallar sürdürülebilir, gelecek nesillere aktarılabilirler. Osmanlı toplumunda aile olma yolunda atacakları evlilik adımları esnasında tarafların takip etmesi gereken örf ve adetler, dini kurallar bulunmaktadır. Uygulamalardan hepsi örf/adetlere göre veya hepsi dini kurallara göre yapılmamaktadır. Bazıları örf/adetler açısından takip edilmiş bazıları da dini kurallara göre uygulanmıştır denilebilir. Örf /adetlere göre uygulananlar kesinliği olmayan ve yöreden yöreye, kültürden kültüre göre değişen uygulamalardır. Buna karşın dini kurallara göre olan uygulamalar kesindir ve İslam'a inanan herkes için aynıdır. Evlilik ile ilgili aşamalar değerlendirildiğinde;

Nişan

İslam hukuku açısından "hıtbe" olarak değerlendirilen nişan terimi tarafların birbirlerine verdikleri evlenme sözünü ifade etmektedir.[1] Terminolojik olarak nişan kelimesi iz, alamet, belirti demektir ve nişanlanan kimseye namzet denir.[2] Sicillere yansıyan bilgilere göre namzed edilen kızlar küçük yaşta

[1] Aydın, M. A. (2019), Türk Hukuk Tarihi, Beta Yayınları,16. Baskı, İstanbul. s. 261.
[2] Devellioğlu, F. (2005), Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara, s. 805-841.

olduklarında onlara ödenecek mehr ve başlık paraları gibi kız tarafından talep edilen veya erkek tarafının vermek istediği hediyeler onları yetiştiren velilerine verilirdi.

Konu ile alakalı Üsküdar mahkemesinde İskender Paşa bin Abdullah meclisi şer'i de Aişe binti Mustafa nam bikr'in sahibesi olan Saliha bin Abdullah mahzarında bikr'i tezviç murat etdiğimizde hala mehr-i müeccel on sikke altun ile bir guruş virip mezbure Saliha'ya teslim eyledim didik de mezbure Saliha vicahen tasdik edip gıbbet talep ketb oldu.[3]

Belgede ifade edildiği gibi "bikr" den kasıt Aişe'nin hiç evlenmemiş bakir bir kız olduğudur. Saliha binti Abdullah için bikr'in sahibesi ifadesinin kullanılması ise Aişe'nin, Saliha hatunun beslemesi olacağı yönünde bir ifadedir. Saliha hatundan beslemesi Aişe, evlenilmek üzere istenmiş oda bu durumu olumlu karşılamıştır. Ayşe hatuna erkek tarafından verilmesi gereken mehr'in Saliha'ya teslim edilmesi ise Ayşe hatunun –belgede ifade edilmemiş- yaşının küçük olmasından dolayı olabilir. Bu durum namzet edilen kızların yaşlarının çok küçük olduğunu ve nişan işlerinin veliler aracılığı ile yapıldığını ortaya koymaktadır. Namzet edilen kızların aileleri karşı taraftan başlık parası adı altında para ya da maddi değeri bulunan bir malı erkek tarafından talep edebilirlerdi. Başlık parası erkek tarafının kız tarafına ana-baba hakkı için vermiş olduğu paradır ve ödenmesi zaruridir. Bu uygulama eski Türklerden itibaren süregelen "kalın" uygulamasıdır. Kız tarafı kızı verme konusunda olumlu görüşe sahipse kalının miktarı ve tediyesi şartları belirlenir. İki taraf arasında anlaşma gerçekleşirse gençler nişanlanmış sayılır ve kalın tamamen ödendikten sonra düğün yapılır. Nişanlı kız nişanlılık süresinde babası evinde iken nişanlısı ile aralarında ilişki olmadan ölürse, kalın talep edilemez. Kalının sadece verilen kısmı iade olunur. Nişanlılar arasında cinsi münasebet olmuşsa kız düğünden önce ölse bile güvey kalının

[3] TDV ÜŞS NO:104, (H.1010), (M.1601-1602) 14.vrk.

yarısını ödemek zorundadır. Nişanlanan ve kalının tamamını ödeyen güvey düğün olmadan evlenmekten vazgeçerse, ödediği kalının iadesini talep edemez. Kız tarafı sebepsiz kızı vermekten vazgeçerse kalını iade etmek zorundadırlar. Bu çeşit bir uygulama evlilik gibi ciddi bir müesseseden keyfiyetle vazgeçilmesine engel olmak için yapılmış olmalıdır. Kız tarafı ancak kalının ödenmiş kısmını iade etmek koşuluyla daima kızı vermekten vazgeçebilir. Nişanlı delikanlı düğünden önce uzun süre kaybolduğunda kız kalını iade etmeksizin başkası ile evlenebilir.[4] Eski Türklerde nişanda ölüm/vazgeçme gibi sebepler hâsıl olduğunda ifade edilen koşullarda kalının iadesi/iade edilmemesi durumları ortaya çıkar. Kısacası eski Türklerde de nişan olarak değerlendirilen bu aşama hukuki ve bağlayıcı değildir. Osmanlı toplumunda da aynı şekilde uygulama devam etmiş hıtbe hukuki bir söz olarak değerlendirilmemiştir. Her iki taraf hıtbe yaptıklarında yasal sorumluluk altına girmezler. Kişiler istedikleri zaman bir gerekçe göstermeksizin bu akitten dönebilirler. Ancak nişan sürecinde verilen hediyeler hibeye tabi tutulmuştur. Hediye veren taraf verdiği hediyeyi karşı taraftan talep edebilirdi. Bunun için verilen hediyelerin şekil değiştirmemiş, asli halini koruyor olması gereklidir. Verilen hediyeler harcanmış, şekil değiştirmiş ise iade etme zorunluluğu bulunmamaktadır. Örneğin hediye verilen kumaş ise ve bu kumaştan elbise yapılmışsa kumaş asli halinden farklı şekle bürünmüş olur ve iade zorunluluğu ortadan kalkar.[5] Her iki taraftan birinin sözleşmeden vazgeçmesi halinde verilen hediyeler konusunda anlaşmazlıklar çıktığı vakıadır.

Konuyla alakalı Üsküdar mahkemesine yansıyan davada *Üsküdar kasaplarından Nakit veled Minol nam zımmı Zafire'yi tezviç murat ettiğinde mezbureye altı res koyun ve yüz adet guruş ve iki bin Osmani virdim diye dava*

[4] Yücetürk, S. (2010), TÜRK KÜLTÜRÜNDE KADIN (İSLAM ÖNCESİ), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, s.48-49
[5] Ekinci, E. B. (2017), Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk, Arı Sanat Yayınları: 97, 5. baskı, İstanbul, s.433-434.

ve talep etmiştir. Mezbur Zafire inkâr ile cevap vermiştir. Araya müslihun girip 22 altuna ıslah etmişlerdir. Belge de görüldüğü üzere sadece Müslümanlar değil gayrimüslimler de kendi aralarında evlenmeden önce çeşitli hediye alışverişi yapmışlardır.[6]

Üsküdar mahkemesine yansıyan davada Kadıköy'de mürd olan Tevdiri nam zımminin sulbiye kızı Dofiştibe? kendisine zevci Lazari'yi vekil etmiştir. Lazari diğer iki çocuğuna vasi olan kayınpederinin zevcesi ve oğulları huzurunda zevcesine babasından düşen hissesini talep etmiştir. Buna karşın mürd olan Tevdiri'nin zevcesi ve oğulları Tevdiri'nin hal-i hayatında iken Dofiştibe'ye cihaz verdi elimizde defterler vardır diye karşı gelmeleri hakkındadır. Bunun üzerine davalı taraf taleplerinden ferağ olmuşlardır.[7]

Belgede ifade edildiği üzere gayrimüslimler arasında da başlık, cihaz ismi verilen uygulamanın var olduğu anlaşılmaktadır. Başlık parası, pey (teminat) akçesi şekillerinde de ifade edilen bu paraların iade edilmesi konusunda Imber çeşitli âlimlerin görüşlerini incelemiş ve bunları aktarmıştır. Evlenecek olan kadın ya da kızın velisine verilen "ağırlık" veya "kaftanlık" olarak ifade edilen bu ödenek farklı mezheplere göre farklı şekillerde uygulanmıştır. Hanefi hukukçuları durumu evlilik sözleşmesinin dışında tutar, kiralama veya hediye olarak değerlendirilir. Hamidi başlık parasını kiralama olarak değerlendirir. İbni Bezzaz'a göre gelinin babası çeyizle yükümlü değildir ve kendisine ödenen pey akçesini kendisi tasarruf eder. Pey akçesinin iadesini reddeder çünkü bunu kadının nefs bedeli olarak tanımlar. İkinci durumda verilen hediye ya da para sözleşme kapsamına alınmazsa bu durumda karşılıklı hibe olarak değerlendirilir. Ebussuud "kalın" türünden hediyelerin

[6] TDV ÜŞS NO: 104, (H.1010), (M.1601-1602) 52.vrk.
[7] TDV ÜŞS NO:96, (H. 1005-1007-1008-1009), (M.1596-1597-1598-1599/1599-1600/1600-1601) 24.vrk.

bu birlikteliğin bozulması halinde iade edilmesini uygun görür.[8] Kısacası söz konusu durum oturtulan mantığa ya da temellendirilen görüşe göre farklılıklar arz etmektedir denilebilir. Mehir konusu da tıpkı kalın gibi ihtilaflı bir konu olarak ele alınmış farklı görüşler ileri sürülmüştür. Doğu bilimciler, nikâhta erkeğin kadına ödediği mehre bakarak, nikâhın bir satış sözleşmesi olduğunu mehrin de söz konusu sözleşmenin satış bedeli olduğunu ifade etmişlerdir. İslam hukukçuları bu konuyu her iki sözleşme için gerekli olan ehliyet şartlarının farklılığı ile açıklamışlardır. Nikâhta kişinin akıl baliğ olması yeterli iken satışta ilaveten reşit olması şartı aranmıştır. Nikâhta mehrin bir şart değil sonuç olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca nikâh akdinde fasit olan şartlar bu sözleşmeyi bozmazken satış akdinde sözleşmeyi iptal ederdi. Tüm bu farklılıklar neticesinde kadınların bir satış akdi sonucunda satılmış olması görüşü temelsizdir denilebilir.[9] Olumlu ve üst düzey evlilikler sayesinde kadınların bir kazanım olarak -vakıf belgelerinden edinilen bilgilere göre- siyasi ve iktisadi anlamda ciddi bir özerklik elde ettikleri sonucu çıkarılmıştır. Kadınların bu güçleri sadece kendi mülklerinden değil evlilik neticesinde olan/olmayan cinsel birleşmeler sayesinde elde ettikleri bilinmektedir. Ayrıca kadınlar eğer akrabalık evliliği yaparlarsa mülkün hane içerisinde kalması noktasında yaşamsal önem arz ediyorlardı. [10]

Nikâh (Münâkehât, Zevac)

Evlenen kişiler için kullanılan "zevc" kelimesi "çift, çiftin teki, eş, karı" anlamlarında kullanılmaktadır.[11] Zevc kelimesi ile kadın kastedildiğinde koca, koca kastedildiğinde karısı kastedilmiş olur.[12] Kocadan ayırmak bakımından

[8] Colın, Imber, (2004), Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 186-187.
[9] M. Akif Aydın, (2019), a.g.e. s. 260-261.
[10] Mary. Ann Fay, (2000), "Kadınlar ve Vakıflar: 8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı, Ed: Madelıne C. Zılfı, MEOK içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 31-41.
[11] Mehmet, Boynukalın, (2013), "ZEVCE", DİA, C. XXXXIV., İstanbul, s.306.
[12] M. Kâmil, Yaşaroğlu, (2002), "KOCA", DİA, C. XXVI., Ankara, s.128.

evli olan kadınlar için "zevce" tabiri kullanılmıştır.[13] Nikâh kelimesi evlenmeyi tanımlayan bir terim olarak tarihten günümüze kadar kullanılagelmiş bugünde hala geçerliliğini korumaktadır. Evlenme farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan olarak, erkek ve kadının aralarında hukuki herhangi bir engelleri bulunmadığı sürece, hayatlarını birleştiren ve devamlı bir ortak paydada yaşamlarını sürdürmeleri için karşılıklı olarak kişilere görev ve sorumluluk yükleyen bir akittir. İlaveten evlilik tüm ilahi dinlerde kadın ve erkeğin kendilerine özgü bir mahremiyet alanı oluşturarak insan soyunun sürekliliğine katkı sağladıkları tek meşru ilişki olarak tanımlanmıştır.[14] Benzer bir tanımla kadın ve erkeğin birlikte yaşamalarına ve yardımlaşmalarına imkân sağlayan ve bunun içinde taraflara hak ve sorumluluklar yükleyen sözleşme olarak da ifade edilmiştir.[15] Çeşitli İslam âlimlerinin yaptıkları tanımlar ile evliliği ifade eden Tucker evliliğin cinsel ilişkiyi meşru kılması yönündeki tanımlara ağırlık vermiş ve bu nokta üzerinde durmuştur. Bu sebeple evliliği kişilerin cinsel ilişkiye girmek için meşrulaştıran bir sözleşme olarak tanımlamıştır.[16] Imber evliliği bazı açılardan Katolik Avrupa kilisesi uygulamalarının zıttı olarak değerlendirmiştir. Kilise hukukuna göre evliliklerin tek eşli olduğunu ve evlilik birlikteliğinin ancak ölümle sona ermesinin kabul gördüğü belirtilmiş buna karşın İslam hukukunun çok eşliliğe izin verdiğini ve şartlar gerektirdiği takdirde boşanmanın mümkün olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca İslam hukukunun kadının malını erkeğin malından ayrı tuttuğunu ve yapılan evlilik sözleşmesinin gereği olarak erkeğin kadına boşanma halinde bir ödeme (mehr) yapması gerektiğini belirtir.[17] Evliliğin gerçekleşmesi için taraflar arasında inikat şartları, sıhhat şartları, nefaz şartları ve lüzum şartlarının

[13] Mehmet Boynukalın, (2013), a.g.m., s.306.
[14] Fahrettin, Atar, (2007), "NİKÂH", DİA, C.XXXIII, s.112.
[15] Halil, Cin, Akyılmaz, G. (2017), Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, C.9, Konya, s. 364.
[16] Judıth E. Tucker, (2015), İslam Hukukunda Kadın, Aile ve Toplumsal Cinsiyet, açılım kitap:86, İstanbul, s. 78.
[17] Colın Imber, (2004), a.g.e. s. 174.

sağlanmış olması gereklidir.[18] Nikâh Nikâh'ül Makt, Nikâh-ı Muta, Nikâh-ı Şigar (Takas evlenmesi), Nikâh-ı İstibda, Nikâh-ı Sahih ana başlıkları altında farklı şekillerde ve şartlarda gerçekleştirilmiştir.[19] Nikâhın şartları İcap ve Kabul, Meclis Birliği, İcap ve Kabulün Şarta Bağlanması, Muvakkat Nikâh ve Müt'a Nikâhı, İrade Beyanı Ârızaları dır. Evlenme engelleri Akrabalık, Süt Kardeşlik (Rıdâ), Din Ayrılığı (İhtilaf-ı Din), Başkasıyla Evli Olma (Hakku'l-Gayr), Hür Kadın Üzerine Cariye, Kölesi İle Nikâh, Beşinci Kadın, Üç Talâkla Boşanan Kadın, Liânla Boşanan Kadın, Ehliyet, Şahitler, Nikâhta Velâyet, Nikâhta Vekâlet, Kefâet (Denklik), Gayrimüslimlerin Nikâhı, Sahih-Fâsid-Bâtıl Nikâh şeklinde sıralanmıştır.[20]

Bu başlıklardan evli olan kadının hamile olması durumunda evlenemeyeceğine dair belgede *Üsküdar'da Kara Kadı mahallesinde sakin olan Cihan bin Abdullah isimli kıbtinin mu'takası*[21] *olan Güllü binti Mustafa, Kalender bin Katyavi isimli kıbtiye rızası ile tezviç olmayı murat etmiştir. Fakat Güllü hatun Cihan'dan hamile olduğu ve hamileliği sona erinceye kadar nikâh caiz olmadığı için başka bir kimseye nikâh olunmaması için Güllü hatuna, kendi rızası ile Kalender'in malından ayda yüz akçe nafaka takdir olunmuştur*.[22]

Belgede ifade edildiği üzere hamile olan kadının hamileliği sona erinceye kadar evliliği uygun bulunmamıştır. Güllü hatun efendisinden hamile kalmıştır. Ancak Kalender, Güllü hatunla evlenmeyi istediği için hamileliği boyunca ona nafaka vermek istemiştir.

Evlilik taraflar arasında yapılan bir sözleşme sonucunda uygulamaya girmektedir. Söz konusu uygulamanın yapılabilmesi için gelin ve damadın

[18] Detaylı bilgi için bkz: M. Akif, Aydın, (2019), s. 262-267.
[19] Ayrıntılı bilgi için bkz: Halil, Cin. Akyılmaz, G. a.g.e. s. 366-367.
[20] Ayrıntılı bilgi için bkz: Ekrem, B. E. (2017), a.g.e. s. 436-442.
[21] Serbest Bırakılmış köle, câriye veya esir. Bkz: https://osmanlica.ihya.org
[22] TDV ÜŞS No:96, (H. 1005-1007-1008-1009), (M.1596-1597-1598-1599/1599-1600/1600-1601) 10.vrk.

hazır olması beklenmez ancak bu uygulamanın gerçekleşebilmesi için evlenecek olan kadının rızası gereklidir. Kızın veya kadının rızası ona evlenmek isteyip istemediğinin sorulması sırasında bu soruyu sessizlikle karşılaması ya da feryat figan olmamak kaydı ile ağlıyor olması hukuk terimi ile "masum utangaçlık" şeklinde tarif edilmiş ve onay anlamına gelmiştir. Ancak evlenecek olan kişi bakire değilse bu durumu sözle onaylaması beklenmiştir. [23] Bu onay evlilik yapacak olan kızın veya velisinin sözlü ifadesinin alınması şeklinde gerçekleşirdi. Bu ifadeler "kızımı/kendimi sana verdim", kendimi ya da kızımı seninle evlendirdim" veya "kızımı/kendimi sana sattım" şeklindeki onay cümleleri ile belirtilirdi.[24] Reşit olmayan kadınların evlenmesi hususundaki karar en yakın vasisine bırakılmış bu noktada baba ön plana çıkmıştır. Amcanın izni hükümsüz kabul edilmiştir. Baba onay vermezse evlilik geçersiz kabul edilir.[25] Evlilik için burada olduğu gibi gönüllü velâyet dışında zorlayıcı velâyet (velâyet-i icbâr), zorlayıcı olmayan velâyet (velâyet-i istihbâb-nedb/velâyet-i ihtiyâr) olarak iki kısma ayrılmıştır.[26]

İslam hukukçuları evlenmenin dini bir akit olmadığı noktasında birleşmişlerdir. İslam hukukuna göre gerçekleştirilen evlenme akdinin kilise hukukunda olduğu gibi kesinlikle bir dini mekânda ve din görevlisi tarafından yapılma zorunluluğu bulunmamaktadır.[27] İki şahit huzurunda tarafların birbirlerine uygun beyanları ile bu işlem gerçekleştirilir. Fakat Müslümanlar işin öneminden dolayı dini bakımdan bir bilirkişi huzurunda yapmayı daha güvenli bulmuşlardır. Bundan dolayı imam huzurunda dualarla birlikte yapılagelmiştir. Şer'i hukuka göre yapılacak her işlem hukukun istediği

[23] Colın Imber, (2000), "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr, Ed: Madelıne C. Zılfı, MEOK içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 83-91.
[24] Colın Imber, (2004), a.g.e. s.176.
[25] Colın Imber, (2000), a.g.e. s.83-91.
[26] Detaylı Bilgi İçin Bkz: M. Akif, Aydın, a.g.e., s. 269-270.
[27] M. Akif, Aydın, (2019), a.g.e. s. 260.

şartları taşıyarak yapılmalıdır. Aksi halde bu işi yapan ve yaptıran kişiler günaha girerlerdi.[28] Osmanlı klasik döneminin sonlarına doğru nikâhın en azından merkezi yerlerde kadılara tescil ettirilmesi ve kayıt altına alınması bir gelenek haline getirilmiştir.[29] Böylelikle yapılan nikâhların kayıtlı ve devlet kontrolünde olması sağlanmaya çalışılmıştır.

Çok Eşlilik (Teaddüd-İ Zevcât/Poligamy)

Çok eşlilik kadın ve erkeğin birden fazla eşle evli olma durumunu ifade eder. Erkeğin birden çok kadınla evli olma hali (polygamy, taaddüt-i zevcât) bir kadının birden çok erkek ile evli olma hali ise (polyandry, taaddüd-i ezvâc) olarak tanımlanmıştır. Genel olarak dinlerde ve beşerî ilimlerde çok kocalılık mümkün olmadığı için çok eşlilik, çok karılılık anlamında kullanılmıştır.[30] Çok eşlilik geçmiş bir tarihe sahiptir. Savaş ve doğal afetler sebebiyle kadın ve erkek nüfusunda oluşan dengesizlikler, dul kalan kadınların korunma, barınma ve maddi ihtiyaçlarının karşılanması gibi sorunlar, neslin devamlılığına duyulan ihtiyaç çok eşliliğe ruhsat vermiştir. Bu bilgilere ilaveten özel sebepler arasında kadınların kısır ya da hasta olmaları, biyolojik bakımdan kusurlu olmaları,[31] kadının kötü huylu, serkeş, sefih ve müsrif olması[32], erkeğin aşırı cinsellik ihtiyacından dolayı zina olaylarına sebebiyet vermemek gibi amaçlardan dolayı çok eşlilik onaylanmıştır.[33] Özellikle bu tip evlilik yapanların çocuk sahibi olmak niyeti ile yapmış oldukları ifade

[28] Ekrem Buğra Ekinci, (2017), a.g.e., s. 434.
[29] Colın Imber, (2004), a.g.e. s. 175.
[30] Kevser Kâmil Ali, Salim Öğüt, (1993), "ÇOK EVLİLİK", C. XIII., İstanbul, s.365.
[31] İbrahim Yılmaz, (2019), İslâm Hukukunda Çok Eşliliği Meşru Kılan Şartlar ve Buna Ruhsat Veren Özel Durumlar, bilimname C.XXXVII, s.577.
[32] Ekrem, B. E. (2017), a.g.e. s. 444.
[33] İbrahim Yılmaz, (2019), a.g.m., s.577.

edilmiştir.[34] Çünkü çocuk sahibi olunamayan evliliklerde durumun kadından kaynaklı olduğu düşüncesi baskın olmuştur.[35]

İslam hukukuna göre erkekler dört hür kadınla evlenebilme hakkına sahiptirler. Ancak bu durum erkekler için şart değil izin niteliğindedir. Evlilik ve evliliğin getirdiği sorumluluklar çok fazla olduğu için aslına bakılırsa dört kadınla evlenme işi o kadar da kolay bir şey değildir.[36] Çok eşliliğin yaygın olamayışının sebebi erkeğin vicdanen düşünüp kadınlar arasında adil olup olamayacağı şeklindeki vicdani düşünceden çok iktisadi düşünceye dayandırılmıştır. Çok eşlilik durumunda kadınların maddi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi ancak zengin aileler, askeri ve idari anlamda Osmanlı'nın seçkin sınıflarından olan ve "paşa sınıfı" olarak adlandırılan sınıf içerisinde mümkün olmaktaydı. Bu sınıfla bağlantılı olanlar arasında çok eşliliğin daha sık görüldüğü şeklinde yorumlanmıştır.[37]

Üsküdar mahkemesine ait bir davada *Mahmut Paşa mahallesinde sakin iken vefat eden Sinan bin Abdullah nam bevvabın zevce-i metrukeleri ve vereseleri Badem binti Hasan ve Aişe binti Ali nam hatunlar ile vefat eden Sinan'ın kızı Saliha hatun arasında geçen miras davasına aittir. Bu belge Badem hatun mehir olan 8000 akçeyi Aişe hatun da 200 akçe mehri müeccelini aldıktan sonra Sinan'ın kızı Saliha'ya 1500 akçelik esbab ile 500.000 akçeye sulh olduklarına dairdir*.[38]

Belgede çok eşlilik açıkça belirtildiği gibi eşler arasındaki mehir farkları da dikkati çekmektedir. Sinan'ın eşlerinden Badem hatunun 8000 akçe mehri

[34] M. Akif Aydın, (2019), a.g.e. s. 278.
[35] Ömer Düzbakar, (1999), "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.91.
[36] Ekrem, B. E. (2017), a.g.e. s. 444.
[37] Madelıne C. Zılfı, (2010), "Geçinemiyoruz":18.Yüzyılda Kadınlar ve Hul, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Edit: Madelıne C. Zılfı, İstanbul s.266.
[38]TDV ÜŞS No:96, (H. 1005-1007-1008-1009), (M.1596-1597-1598-1599/1599-1600/1600-1601) 77.vrk.

bulunurken Aişe hatunun 200 akçe mehri hakkı olduğu görülmektedir. Erkeklerin kadınlar ile evlenirlerken güçleri nispetinden mehir verdikleri bilinmektedir. Belgede ifade edilmemiş olsa bile Sinan'ın muhtemelen evlendikleri kadınla bakire ya da dul oluşlarına göre farklı miktar mehir verdiği düşünülebilir.

Çok eşliliğin önünü alan bir başka sebep kadınların evli olan erkekleri tercih etmemeleridir. 1917 kararnamesi ile alınan diğer tedbir kadınların evlenirlerken kocalarına başka kadın ile evlenmeleri halinde kendilerinin boş olacağı şeklinde şart koşturmaları olmuştur.[39] Bu sayede nispeten durumun önüne geçilmiştir.

Siciller konuyla ilgili olarak *Üsküdar da Hasan Ağa mahallesinde Aişe binti Hasan hatun vekâlet yolu ile zevci Yusuf bin Abdullah'ı dava etmiştir. Aralarında akd-i nikâh olduktan sonra ol gün meclis-i aherde mezbur Yusuf'un "eğer benim mezbure Aişe'den maada akd-i nikâhımda zevce-i aherim olacak olursa mezbure Aişe benden üç talak boş olsun diye şart etmiştir. Hüsn-ü şarta menkucesi var imiş müvekkilem mutallaka olmuştur sual olunsun diye dava edilmiştir*. Bunun üzerine Yusuf durumu inkâr edince şahitler huzurunda menkucesi olduğu ispat edilmiştir.[40]

Belgede açıkça ifade edildiği gibi Yusuf Aişe hatunla evleneceği zaman talâk-a şart etmiştir. Belki de bunu Aişe hatun kendisinden nikâh öncesi talep etmiştir. Buna dair bilgiye belgeden ulaşılamıyor. Ancak Yusuf Bey durumu kabul etmiş ve talâk-a şart vermiştir. Fakat kendisinin daha evvelden bir zevcesinin olması ve bu şartı yine de yapıyor olması yukarıdaki sebebe istinaden kadınların evli erkekleri tercih etmemelerinden kaynaklı olmuş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

[39] Halil C. Akyılmaz G. (2017), s. 399.
[40] TDV ÜŞS No: 104, (H.1010), (M.1601-1602), 36. vrk.

Yukarıda ifade edilen sebeplerden olarak çok eşlilik Osmanlı toplumunda yaygın değildir. Osmanlı toplumunda çok eşliliğin %5 ile %10 arasında olduğu tespit edilmektedir.[41] İslam dini ve ifade edilen özel durumlar çok eşliliğe izin verse bile erkeklerin maddi güçlerinin yeterli olmayışı, kadınların ise evli olan erkekleri mecbur olmadıkları sürece tercih etmiyor oluşları çok eşliliği yaygın hale getirmeyen iki önemli sebep olarak gözükmektedir.

Sonuç

Evlilik Osmanlı toplumunda, erkek ve kadın arasında gerçekleştirilen en küçük resmi ve helal birlikteliktir. Erkek ve kadın doğru yoldan bir araya gelerek çocuk sahibi olmak ve hem nesillerini devam ettirmek ve hem de çocuklarını istedikleri dini kurallar ve kültürler ile yetiştirmeyi arzu ettikleri zaman ilk adım olarak evlilik yoluna gitmeleri beklenmektedir. Evlilik birlikteliği için –din, dil, kültür- bazı ortak paydalar önemlidir. Ancak bu paydalardan bazıları erkek ve kadın farklı durumlarda şarttır. Örneğin bir Müslüman kadının gayrimüslim bir erkekle evlenmesi dinen helal karşılanan bir olay değildir. Müslüman olan kadın için gerçekleştirilmesi düşünülen olay yasaktır. Ancak Müslüman bir erkek için gayrımüslim bir kadınla evlilik hoş karşılanmasa dahi kesin bir dille haram veya yasak değildir. Ancak ister erkek olsun ister kadın olsun evlilik birlikteliklerini ortak paydada sağlamak ve nesillerini kendi dinleri ve kültürleri üzere devam ettirmek isterlerse söz konusu paydaların aynı olması gerekmektedir. Bu durum sadece Müslüman olan kadın ve erkek için değil gayrımüslim olan tebaa arasında da geçerlidir. Çünkü ihtida ile ilgili siciller evlilik birlikteliğini sağlayan gayrımüslimlerden erkek ve kadından herhangi birinin din değiştirmesi durumunda evliliklerinin sürdürülebilir olmadığına dair mahkemeye başvurdukları ve çocuklarının velayetini istedikleri tespit edilmiştir. Amaçları çocuklarının din değiştirmelerine engel olmaktır. Kısacası dil, din ve kültür birlikteliği olmadığında evlilik kurumunun devam etmesinin zor olduğu bilinmektedir.

[41] Erten, H. (2017), 18. Yüzyılda Konya Osmanlı Aile Yapısı Örneği, Çizgi Kitabevi, Konya, s.79.

Evlilik için atılan adımlarda belirli dini ve kültürel kurallara göre hareket edildiği ve bu ritüellerin uygulandığı bilinmektedir. Buradan çıkacak sonuç ise evlilik birlikteliğinin kurum olmaktan öte kişiler arasındaki ortak paydalara dayanmasının evliliğin sağlığı ve sürdürülebilirliği için gerekli olduğudur. Çok eşliğin ise İslam dininin belirttiği şartlara uymak koşulu ile mümkün olmasına rağmen yaygın olmayışının sebebi özellikle erkeklerin maddi anlamda o kadar yeterli olmayışları ve herhangi bir mecburiyeti olmayan kadınların evli olan erkekleri daha az tercih ediyor olmaları ile alakalıdır denilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

TDV ÜŞS NO: Türkiye Diyanet Vakfı Üsküdar Şer'iyye Sicilleri

Vrk: Varak.

TDV ÜŞS NO:96, (H. 1005-1007-1008-1009), (M.1596-1597-1598-1599/1599-1600/1600-1601).

TDV ÜŞS NO: 104, (H.1010), (M.1601-1602) 52.

Telif Eserler

Aydın, M. A. (2019), Türk Hukuk Tarihi, Beta Yayınları,16. Baskı, İstanbul.

Atar, Fahrettin, (2007), "Nikâh", DİA, C.XXXIII, s.112-117.

Boynukalın, Mehmet, (2013), "Zevce", DİA, C. XXXXIV., İstanbul, s.306-307.

Cin, H. Akyılmaz, G. (2017), Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, C.9, Konya.

Devellioğlu, F. (2005) Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi, Ankara.

Ömer Düzbakar, (1999), "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.85-100.

Ekinci, E. B. (2017), Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk, Arı Sanat Yayınları: 97, 5. baskı, İstanbul.

Erten, H. (2017), Osmanlı Aile Yapısı 18. Yüzyılda Konya Örneği, Çizgi Kitabevi.

Fay, Mary. Ann, (2000), "Kadınlar ve Vakıflar: 8. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı, Ed: Madelıne C. Zılfı, MEOK içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 31-41.

https://osmanlica.ihya.org

Imber, C. (2004), Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Imber, C. (2000), “Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah’ın Behcetü’l-Fetâvâ’sında Mehr, Ed: Madelıne C. Zılfı, MEOK içinde, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 83-91.

Judıth E. Tucker, (2015), İslam Hukukunda Kadın, Aile ve Toplumsal Cinsiyet, açılım kitap:86, İstanbul.

Kevser Kâmil Ali, Salim Öğüt, (1993), “Çok Evlilik”, C. XIII., İstanbul, s.365-369.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, (2002), “Koca”, DİA, C. XXVI., Ankara, s.128-130.

İbrahim Yılmaz, (2019), İslâm Hukukunda Çok Eşliliği Meşru Kılan Şartlar Ve Buna Ruhsat Veren Özel Durumlar, bilimname C.XXXVII, s.559-571.

Yücetürk, S. (2021), Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı’da Kadın (Üsküdar-Kayseri Örneklerinde), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Yücetürk, S. (2010), Türk Kültüründe Kadın (İslam Öncesi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Zılfı, Madelıne C., (2010), “Geçinemiyoruz”:18.Yüzyılda Kadınlar ve Hul, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Edit: Madelıne C. Zılfı, İstanbul s.261-313.

BÖLÜM V

TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ VE SONUÇLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Murat KARATAŞ[1]

[1]Dr., Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Kayseri/Türkiye, murat.karatas@agu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1174-5828.

Giriş[2]

Fransız İnkılabının milliyetçilik/bağımsızlık ilkesini pratiğe dökmek isteyen Yunanlılar, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma ve bağımsızlığını kazanma sürecine girdi. Mart 1821'de başlayan bu süreç Osmanlı-Rus harbi sonunda imza edilen Edirne Antlaşması (1829) ile hedefini gerçekleştirdi. Yunan bağımsızlığının bu kadar kısa sürede gerçekleşmesi iki etmenden beslendi. Bu etmenlerin ilki Yunan aydınların kurduğu Filik-i Eterya [Dostlar Cemiyeti]'nin[3] yoğun çabası olurken ikincisi başta Rusya olmak üzere Fransa, İngiltere gibi devletlerin verdiği güçlü destek oldu[4]. Bundan sonra Yunanistan "*Megali İdea [Büyük Ülkü]*"[5] doğrultusunda sürekli olarak Osmanlı Devleti aleyhine genişlemeye başladı. Bu genişleme, Mayıs 1919'da Yunan ordularının "*Anadolu Seferi*" ile doruk noktasına ulaşmış ancak Eylül 1922'de Büyük Taarruz ile sona ermiştir[6]. Yaklaşık 40 ay süren Anadolu'nun işgal süreci Büyük Taarruz ile sona ererken bozguna uğrayan Yunan ordularının peşinden yüz binlerce Anadolu Rum'u

[2] Bu çalışma yazarın Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Doç. Dr. Vahdet Keleşyılmaz gözetiminde tamamlanan "**Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi (1923-1925)**" başlıklı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

[3]Filik-i Eterya Cemiyeti 1814 yılının sonlarında Odessa'da kuruldu. Esas amacı Rumlar'ı Osmanlı yönetimine karşı ayaklandırmaktı. İhtilalci karakterdeki bu örgüt Balkanlı Hristiyan toplulukları da bu isyana karıştırma çabasında olmuştur. Murat Hatipoğlu, **Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 8-10.

[4]Şükrü S. Gürel, **Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993, s. 15; Hakkı Akalın, **Ege'de Bahar Gül mü Diken mi!**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 46.

[5]Megali İdea Yunanistan'ın kuruluş sınırlarının dışında olup da Rumca konuşan toplulukları – üzerinde yaşadıkları topraklarla birlikte- kendi siyasi sınırları içine katarak beş denizli ve iki kıt'alı büyük bir Yunanistan (Yunanistan kıt'ası ile Anadolu, Karadeniz, Marmara Denizi, Ege Denizi, Akdeniz, İyon Denizi) kurmayı ifade eder. Murat Hatipoğlu, **Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1997, s. 1-2.

[6]Yunanlılar Büyük Taarruz ile ortaya çıkan Anadolu Bozgununu "*Mikrasiatiki Katastrofi*" (Küçük Asya Felaketi) olarak anmaktadır. Gürhan Yellice, "İzmir'de Megali İdea'nın Son Günleri: 30 Ağustos 1922'den 15 Eylül 1922'ye Yunan Basınında Küçük Asya Felaketi", **The Journal of Academic Social Science Studies**, S: 70, Sonbahar-2018, s. 504.

Yunanistan'a göç etmiş, kalanların durumu ise Lozan Barış Konferansı sırasında Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan bir sözleşme ile çözümlenmiştir.

Nüfus Mübadelesi konusu Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye ve Yunanistan heyetleri arasındaki öncelikli sorunlardan birisi olmuş ve 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan "*Türk-Yunan Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*"[7] ile çözüme kavuşmuştur. Sözleşmenin 1. Maddesi gereğince, Türk topraklarında yerleşmiş Rum-Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecek; bu kimselerden hiçbiri, Türk ve Yunan makamlarının izni olmadıkça geldikleri ülkelere yerleşmek amacıyla geri dönemeyeceklerdi[8]. Söz konusu sözleşme gereğince, yaklaşık 350.000 Müslüman-Türk ve 200.000 Ortodoks Rum zorunlu göçe tabi tutulmuşlardı[9].

Nüfus Mübadelesi, Türk ve Yunan heyetlerinin karşılıklı isteği ayrıca Lozan Barış Konferansı'na katılan diğer ülke temsilcilerinin desteğiyle imzalanmasına rağmen sözleşmenin uygulanması, bir o kadar da zor olmuştur. Gerek Türkiye'ye gerekse de Yunanistan'a göç etmek zorunda kalan insanlar, gittikleri ülkelerde çok farklı zorluklarla karşılaşmış, ayrıca trajik olayların yaşanmasına da engel

[7]Sözleşme ve Protokol'ün tam metni için Bkz.: İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 177-183.
[8]Baskın Oran, **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 332.
[9]H. Cevahir Kayam, "Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi**", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C: 9, S: 27, 1993, s. 581.

olunamamıştır. Bundan dolayı uygulamanın tam olarak çözüme ulaştırılması 1930'ların başına sarkmıştır.

Türk-Yunan Mübadelesi ile ilgili gerek Türkçe gerekse de Yunanca yazılmış çok sayıda kaynak görülmektedir. Ancak ilgili tarafların konuya bakışı bütün olarak birbirine zıt temeller üzerine oturtulmuştur. Bu noktada Yıldırım'ında ifade ettiği gibi, Yunan tarihçiliği '*hatırlamayı*' çalışmalarının merkezine oturturken, Türk tarihçiliği ise '*unutmayı*' merkezine almıştır[10]. Milas'a göre bu hatırlama ve unutmanın merkezinde tarafların kendilerini algılayıştaki iki fark öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Yunanlılar mübadeleyi askeri bir yenilginin sonucu/gurur kırıcı bir olay olarak görürken Türkler için mübadelenin bir askeri zafer sonucunda gerçekleşmesi ikincisi ise Yunanistan'a göç edenlerin sayısı, Türkiye'ye gelen sayıdan çok fazla olmasıdır[11]. Bununla birlikte zaman zaman Türkiye'de nüfus mübadelesi konusu çeşitli çevrelerce gündeme taşınmaktadır. Burada dikkati çeken nokta söz konusu çevrelerce mübadele ve azınlıklar başlıkları altında, Türkiye'nin suçlu gösterilme çabasıdır. Öyle ki bu çevreler her türlü zeminde mübadele uygulamasını Türkiye'nin kendi başına uygulamaya soktuğu propagandasının da dile getirmektedir. Hâlbuki Curzon'unda ifade ettiği gibi 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı coğrafyasında '*Halkların Ayrışması*' düşüncesi 93 Harbi sonrasında gerçekleşen görüşmelerde ortaya konan bir Avrupa fikri

[10]Onur Yıldırım, **Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 27.
[11]Herkül Milas, "Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi" **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 340.

idi[12]. Buna ek olarak Türkiye devletini oluşturan coğrafyadaki etnik homojenleşme süreci 19. Yüzyıl'ın son çeyreği ile başlamıştı. Bu dönemde Osmanlı Devleti başta Rusya olmak üzere savaşlarda toprak kaybettikçe, bu topraklardan devletin elde kalan topraklarına yoğun bir nüfus göç etti.

Bu çalışmanın temel tezi, Lozan Barış Konferansı sürecinde Türk ve Yunan heyetleri tarafından kabul edilen ilkeler doğrultusunda hayata geçen zorunlu nüfus mübadelesinin her iki devletin uluslaşma sürecinden beslendiği ve ona hizmet ettiğidir. Bu doğrultuda Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi konusunu farklı boyutlarıyla inceleme amacı gütmektedir. Bu amaçla, ilk olarak Türk-Yunan Nüfus Mübadelesini ortaya çıkaran etmenler tarihsel bir temelde ele alınmıştır. İkinci olarak, mübadele konusunda ilgili taraflarca Lozan'da hangi tezlerin geliştirildiği incelenmiş ayrıca imza edilen sözleşmenin içeriği ve istisnaları sunulmuştur. Üçüncü ve son olarak mübadele uygulamasının sonuçları üzerinde durulmuştur.

1.Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Nedenleri

Develioğlu'nun da ifade ettiği gibi kelime anlamı "*değişim*" olan mübadele kelimesi, Lozan Barış Konferansının birinci devresinde (30 Ocak 1923) imzalanan ve Türkiye'de yaşayan Ortodoks Rum ahali ile Yunanistan'da yaşayan Müslüman/Türk ahalinin değişimini belirtmek için kullanılagelmiştir. Mübadil ise "*başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş*"[13] demektir. Türkiye kamuoyunda mübadele genel

[12]Yücel Bozdağlıoğlu, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y: 18, S: 3, 2014, s. 11.
[13]Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat: Eski ve Yeni Harflerle**, Aydın Kitabevi, Ankara, 1993.

kabul olarak Lozan Barış Konferansı sırasında Türk ve Yunan devletlerinin imzaladıkları nüfus değişimi sözleşmesiyle özdeşleşmiş olsa da, geçmişi 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına (93 Harbi) kadar gitmektedir. Bu savaş sonrasında Balkanlar ve Kafkaslardan Anadolu'ya yoğun bir nüfus hareketliliği ortaya çıkmıştır.

Bununla birlikte mübadele fikri ilk olarak Balkan Savaşlarının sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu savaşlar sonrasında Osmanlı Devleti, Balkanlar'daki topraklarının %80'ine yakını ve toplam nüfusunun da %16'sını kaybetmiştir. Buna ek olarak yaklaşık 800.000 insan yaşadıkları yerden göç etmek zorunda kalırken yaklaşık 400.000 Müslüman'da Bulgar, Sırp ve Yunan çetecilerin katliamından kaçmak zorunda kalmıştır[14]. Bu şekilde savaş sonrası ortaya çıkan yeni sınırlar - çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Batı Trakya Yunanlılarda, nüfusun üçte ikisi Bulgar ve Yunanlılardan oluşan Doğu Trakya ise Osmanlı'da kalmış ayrıca yaklaşık 50.000 Bulgar Bulgaristan'a göç ederken, yaklaşık aynı sayıda Müslüman/Türk de Osmanlı Devleti'ne göç etmişti- azınlık sorununu ortaya çıkarmıştır. Sonuçta Balkan Savaşlarının ortaya çıkardığı bu sorunu çözmek için Bulgar ve Osmanlı Devletleri 29 Eylül 1913 yılında imzaladıkları İstanbul Antlaşması'na gönüllü mübadeleyi de öngören bir protokol eklemiş ve bir karma komisyonun oluşturulmasını kararlaştırmıştı. Buna göre komisyon, göçmenlerin geride bıraktıkları malların değerlendirilmesi ve tasfiye edilmesinden sorumlu olacaktı. Ancak kısa süre sonra Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması gönüllü mübadelenin uygulanmasını

[14]Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1995, s. 25-30.

engellemiştir[15]. Bununla birlikte söz konusu mübadele çabasının ilerleyen süreçte ortaya çıkacak gönüllü/zorunlu mübadele uygulamalarına örnek oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Aynı şekilde bu dönemde Osmanlı ve Yunanistan devletleri arasında da mübadele arayışı gözlenmişti. Balkan coğrafyasının kaybedilmesi ek olarak Yunanistan'ın Atina Antlaşmasına aykırı bir şekilde, bünyesindeki Türkleri göçe zorlamasının etkisiyle İttihat ve Terakki liderliği Anadolu'nun "*Türkleştirilmesi*" çabasına girişmişti[16]. Bu noktada Celal Bey (Bayar) liderlik ettiği isimler İzmir ve çevresindeki 200.000 civarında Ortodoks Rum'u Yunanistan'a göç etmeye zorlarken[17] bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Atina'daki elçisi Galip Kemali Bey (Söylemezoğlu) Venizelos nezdinde mübadele teklifinde bulunmuştur. Hatıratında Galip Kemali Bey, Yunanistan'la ortaya çıkan göç sorununa kalıcı çözüm bulmak için *"... Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın Vilayetindeki Rumları mübadele edilmesi, geride kalan mallarında mübadele yoluyla onlara verilmesi ve aradaki farkında hükümetler tarafından tazmin edilmesini teklif ettim*"[18] şeklinde ifade etmektedir. Ancak Birinci Dünya Savaşının patlaması nasıl Bulgaristan ile mübadele yapılmasını geçersiz kıldıysa Yunanistan ile de mübadelenin yapılmasını geçersiz kılmıştır.

[15]Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, TTK Yayını, Ankara, 1987, s. 109.
[16]Nazif Mandacı, "Ulus-Kurma Süreçleri ve Nüfus Mübadeleleri: Dün-Bugün", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y: 18, S: 3, Ocak-2014, s. 88.
[17]Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 216-246; H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 123-138.
[18]Galip Kemali Söylemezoğlu, **Hariciye Hizmetinde 30 Sene (1892-1922)**, İstanbul, Şaka Matbaası, 1950, s. 150.

Sonuç olarak söylemek gerekirse Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesinin arkasında yatan sebepler ilgili taraflar açısından farklılık gösterse de Türkiye açısından mübadele birbirini etkileyen iki faktörden beslenmiştir. Bunlardan ilki Balkan Savaşları sonrasında başlayan bağımsız ve homojen nüfusa sahip bir ulus devlet arayışı olurken ikincisi Anadolu'da yaşayan Rum nüfusun savaş sonrası korku ve terk etme isteği olmuştur. Yunanistan açısından ise mübadele bünyesindeki Türk azınlığı göndererek Anadolu'dan gelenlere yer açma ayrıca Anadolu'dan gelecek zengin Rumların etkisiyle ekonomik, toplumsal ve siyasal sıkıntılarından kurtulma amacı güttüğünü söylemek mümkündür. Bununla birlikte bu süreçte Yunanistan ideolojik/kültürel merkezi olarak gördüğü İstanbul'u mutlak anlamda terk etmemek için mübadelenin sınırlı tutulması yoluna da gitmiştir.

2. Lozan Barış Konferansı'nda Mübadele Sorunu

Lozan Barış Konferansında Türk heyetini Fransa ile imtiyazlar ve kapitülasyonlar; İngiltere ile Boğazlar ve Musul; İtalya ile adalar, kabotaj ve kapitülasyonlar konuları gibi zor konular bekliyordu. Konferansta Türk heyetini bekleyen diğer bir konu ise Yunanistan'la ilgili olarak Türk İstiklal Harbi sırasında başlayan nüfus hareketleri ve buna bağlı sorunlardı[19]. Lozan Barış Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden İsmet Paşa liderliğindeki Türk heyetine TBMM hükümeti tarafından 14 maddeden oluşan bir talimatname verilmişti. Söz konusu talimatnamenin 9. Maddesi azınlıklar konusu ile ilgiliydi. Buna göre azınlıklar konusunda Türk tarafının esas söyleminin mübadele olacağı

[19]Cemil Bilsel, **Lozan**, C: 2, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 587; Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", **Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)**, A.T.A.S.E Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 241.

açık olarak belirlenmişti[20]. Bununla birlikte Türkiye ve Yunanistan'daki azınlıkların mübadele edilmesi konusu sadece Türkiye'nin isteği ile olmamış aynı zamanda hem İngiltere hem de Yunanistan'ın isteği sonucunda ortaya çıkmıştı[21]. Nur'un hatıralarında belirttiğine göre mübadele teklifi İngiltere'nin baş delegesi Lord Curzon'dan gelmiş ve bu durum Türk heyetini rahatlatmıştı. Bu konuda Nur şunları söylemektedir: "*Ahali mübadelesinin ben konferansın en zor ve dağdağalı işi olacağını zannediyor, nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum. Bir gün kudret helvası gibi ayağımızın ucuna düştü. Hala şaşırıyor*um."[22]

Türk heyetinden önce müttefiklerin mübadele teklifinde bulunması, sorunu daha önceden kendi aralarında tartıştıkları ve Yunanistan'ı da bu konuda ikna ettikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Bilsel'in de ifade ettiğine göre teklif Milletler Cemiyeti, Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Fridtjof Nansen tarafından ortaya atılmıştı[23]. Burada dikkat edilmesi gereken nokta mübadele fikrine Yunanistan'ın gösterdiği olumlu tutumdur. Bu anlamda Yunanistan'ın mübadele fikrine gösterdiği olumlu hali, yenilgiye uğrayan Yunan ordusunun peşinden Yunanistan'a sığınan yaklaşık 1.000.000 Anadolu Rum'unun sebep olduğu sorunları hafifletmek amacı gütmesiyle açıklamak mümkündür.

[20]Mustafa Budak, **99 Soruda Lozan**, Ketebe Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 54-55.
[21]Baskın Oran, "Kalanların Öyküsü" **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 163-164.
[22]Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 132.
[23]Cemil Bilsel, **a.g.e**, s. 293-294.

Diğer taraftan Milletler Cemiyeti, 14 Kasım 1922 tarihinde, Dr. Nansen'i Mülteciler Yüksek Komiseri olarak Türkiye ve Yunanistan'da mübadele konusunda araştırma yapmakla görevlendirmişti. Nansen her iki ülkede yetkililerle yaptığı görüşmeler sonucunda artan nüfus hareketlerinin çözümüne ilişkin bir rapor hazırlamıştı. Budak'ın ifade ettiğine göre Nansen'in ilk çözüm teklifi, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoks Rumların isteğe bağlı olarak değiştirilmesi olurken İstanbul'da yaşayan Rumların bu uygulamanın dışında tutulması olmuştu[24].

Barış Konferansı öncesi Türkiye ve Yunanistan'ı meşgul eden mübadele konusu, Lozan'da Lord Curzon'un başkanlık ettiği Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nda ele alınmıştır. Curzon komisyonun 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda Dr. Nansen'den raporunu okumasını istemiştir. Raporunda Nansen, iki ülke açısından mübadelenin zorunlu olduğunu söylerken bunun içinde ekonomik gerekçeleri öne sürmüştür. Türkiye ve Yunanistan'ın ekonomilerinin çok kötü durumda olduğunu belirttikten sonra Nansen, mübadelenin hem göçmenler hem de iki ülke için en iyi çözüm olduğunun altını çizmiştir[25]. Ayrıca Nansen raporunda mübadele antlaşmasının genel hükümleri içermesini; ayrıntılarla ilgili özel yönetmelikler hazırlanması işinin ise, oluşturulacak Karma Komisyona bırakılmasını önermişti. Bu Karma Komisyon da dört kişiden oluşacaktı. Bunlar ilgili iki devletin birer temsilcisi ile Milletler Cemiyeti Meclisi tarafından atanan iki temsilciden oluşacaktı. Bu noktada işe Milletler Cemiyetinin

[24]Ömer Budak, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü**", Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S: 26, Haziran-2010, s. 135.
[25]Kemal Arı, **a.g.e**, s. 16.

karıştırılması Türkiye'nin söz konusu örgüte üye olmamasından dolayı Türk heyetinde rahatsızlık yaratmıştı. Nitekim heyet başkanı durumunda bulunan İsmet Paşa, söz konusu rapora dönük, "*bir özel kişinin raporu saydığını*"[26] dile getirmiştir.

İngiliz temsilcisi Curzon'unda olumlu bakmasıyla Türk ve Yunan heyetleri mübadele konusunda uzlaşmışlardı. Ancak görüşmeler ilerledikçe mübadelenin kimleri kapsayacağı ayrıca mübadelenin zorunlu mu yoksa gönüllü mü olacağı konuları bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Mübadelenin kimleri kapsayacağı konusunda Türk ve Yunan heyetleri birbirlerini Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumları üzerinden sınamışlardı. Türkiye, İstanbul'daki Rumların da uygulama kapsamında olmasını isterken Batı Trakya Müslümanlarını uygulama dışında bırakmak istemişti. Aynı şekilde Yunanistan'da Batı Trakya Müslümanlarının uygulama kapsamında olmasını isterken İstanbul Rumlarını uygulama dışında bırakmak istemişti[27]. Mübadelenin zorunlu mu gönüllü mü olacağı konusunda da Türkiye uygulamanın zorunlu olmasını isterken Yunanistan ise uygulamanın gönüllü olmasını istemişti. Anlaşmazlık nedeniyle bu konuları özel olarak ele almak amacıyla, "*Nüfus Mübadelesi Alt Komisyonu*" kuruldu[28].

Alt Komisyan görüşmelerinde Türk Heyeti, İstanbul Rumlarının yerlerinde kalmasını, Batı Trakya'daki Türklerin de yerlerinde kalması şartıyla kabul etti. Görüşmelerde Türk heyetinin "*Etablis*" olarak

[26] H. Cevahir Kayam, **a.g.m**, s. 4.
[27]Macar'a göre, Yunanistan'ın İstanbul Rumlarını uygulama dışında bırakma amacı Patrikhane'nin cemaatsiz kalma ve Yunanistan'a taşınma tehlikesinin önüne geçmekti. Elçin Macar, **Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 97.
[28]Levent Ürer, **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, Derin Yayınları, İstanbul, 2003, s. 249-272.

nitelendirilen İstanbul Rumlarının yerinde kalmaları için ileri sürdüğü şartlar şunlardı:

- Türk uyruğu olmayan bütün Rumlar ile İstanbul doğumlu olmayan Türk uyruğu Rumların İstanbul'dan çıkarılması,
- Son üç yıl içerisinde Türkiye'ye karşı düşmanca davranışlar içinde bulunan Rum derneklerinin ve birliklerinin İstanbul'dan çıkarılması,
- İstanbul Rumlarına tanınan ayrıcalıktan sadece Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar Rumlarının yararlanması,
- Evrensel Patrikliğin bütün kuralları ve organlarıyla birlikte İstanbul'dan uzaklaştırılması[29].

Sonuçta, 19 maddeden oluşan "*Türk ve Yunan Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*" 30 Ocak 1923 tarihinde imzalandı. Yunanistan açısından bakıldığında nüfus mübadelesinin kabulü, Megali İdea (Büyük Ülkü)'dan vazgeçilmesi anlamını taşıyordu. Bu anlamda 19. Yüzyıl'ın, kaybedilmiş toprakları geri alma iddiasının ardındaki mantık olan, Yunanca konuşan Ortodoks yerleşimlerin arazi olarak genişlemesi, artık kesin olarak sona ermişti.

3. Mübadele Sözleşmesi ve İstisnalar

Türkiye-Yunanistan devletleri arasında 30 Ocak 1923 tarihinde İmza edilen Nüfus Mübadelesine ilişkin sözleşme, 23 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'ndan ayrı ve bu antlaşmaya giden yoldaki hukuki belgelerden ilkidir ve 19 maddeden oluşmaktadır. Sözleşmede, kimin mübadeleye dâhil edileceği, kimin

[29]Fahir Armaoğlu, **20 Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Alkım Yayınevi, İstanbul, s. 325.

hariç tutulacağı, mülklerin nasıl taşınıp telafinin nasıl gerçekleştirileceği ve göç sürecini denetlemek, mülklerin tasfiyesini sağlamak üzere Karma Komisyon'un nasıl kurulacağı düzenlenmişti. Sözleşmenin 1. Maddesinde, mübadelenin kapsamı belirlenmişti: Buna göre zorunlu mübadele, "*Türk topraklarında yaşayan, Türk vatandaşı Rum Ortodoksları*" ve "*Yunan topraklarında yaşayan, Yunan vatandaşı Müslümanları*" kapsıyor ve "*bu kişilerin, her iki hükümetin izni olmadan Türkiye ve Yunanistan'da yaşamak üzere geri dönemeyeceğini*" belirtiyordu. Oran'ın da ifade ettiği gibi sözleşmenin bu maddesi Türkiye ve Yunanistan'ın uluslaşma sürecine olumlu katkıda bulunurken başta İngiltere olmak üzere Türkiye ve Yunanistan'ında zorunluluk ilkesindeki kararlı tavırları sonucu belirlemişti[30].

Sözleşmenin 2. Maddesinde ise, 1. Maddeye getirilen istisnalar düzenlenmişti: Buna göre sözleşme, İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanlarını, mübadeleden muaf tutarken sonraki aşamada, 23 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması'nda, Çanakkale Boğazı'ndaki Bozcaada (Tenedos) ve Gökçeada (Imvros) adalarındaki Ortodoks Rumlar da zorunlu göçten muaf tutulmuştu. Buna ek olarak 1912 Kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde, İstanbul Şehremaneti daireleri içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş (etablis) bulunan bütün Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar sayılacaktır. 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın koymuş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar Batı Trakya'da oturan Müslümanlar sayılacaktır.

[30]Baskın Oran, "**Kalanların…**", s. 182-183.

Bununla birlikte Türkiye'nin 2. Maddede belirtilen istisnalar dışında, mübadele kapsamında olup da Yunanistan'a gönderilmesi gereken bir grup Rum azınlığı, mübadele dışında tuttuğu görülmektedir. Öksüz'ünde ifade ettiği gibi bu süreçte mübadele kapsamı dışında tutulanlar özel nedenler, askeri/insani nedenler ve mübadelesi tecil olanlar şeklinde düzenlendi. Özel nedenlerle mübadele kapsamı dışında kalanların önemli bir kısmını din değiştiren ya da Türk veya mübadeleye tabi olmayan Gayri Müslim erkeklerle evlilik yoluna giden Rum asıllı kadınlar oluşturdu. Askeri/İnsani nedenlerle mübadele kapsamı dışında kalanlar ise Türk İstiklal Harbi sırasında Türkiye lehine casusluk yapan ya da Türklere askeri ve insani yardımda bulunan Rumlardan oluştu. Mübadelesi tecil olunanlar ise daha çok kimsesiz, marazlı ve sakat kimseler idi. Bu grup Karma Mübadele Komisyonu tarafından uygulamada zorluk oluşturacağı için ilgili iki devlete de kapsam dışında tutulması tavsiye edilmişti [31]. Bu noktada sözleşmenin bu maddesi sonraki dönemde Türkiye ve Yunanistan'ı çok kültürlü/etnili/dinli bir topluma hoşgörü göstermeye zorlayamama yönüyle başarılı olamamakla eleştirilmiştir[32]. Bu başarısızlıktaki temel sebebin ise ilgili devletlerin başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin azınlıklar üzerinden iç işlerine dâhil olmalarını istememeleri olduğunu söylemek mümkündür.

Türk-Yunan zorunlu nüfus mübadelesinin hayata geçmesi, Sözleşmenin imzalanması kadar kolay olmamıştı. Öyle ki sözleşmeye göre 1 Mayıs

[31]Hikmet Öksüz, "Türk-Rum Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", **Atatürk** Araştırma Merkezi Dergisi, C: 16, S: 48, 2000, s. 756-757.
[32]Alexis Alexandris, "Din ve Etniste: Yunanistan ve Türkiye'deki Azınlıkların Kimlik Meselesi" **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 206.

1923 tarihinde başlaması gereken mübadele, farklı nedenlerle gecikmiş ve ancak Kasım ayında uygulamaya girmişti[33]. Bundan sonraki süreçte Mübadele Sözleşmesi'nin yorumundan ve uygulamasından doğan görüş ayrılıkları-etabli ve bağlı olarak Patrikhane'nin durumu- Türk ve Yunan taraflarını 1930'ların başına kadar meşgul etmişti. Bu süreçte 2. Maddenin taraflarca farklı yorumlanması anlaşmazlığı doğuruyordu. Anlaşmazlığın temelinde yatan en önemli faktör, mübadelede kimlerin etabli sayılacağı idi.

Sözleşmeye göre, 1912 kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde İstanbul şehremaneti daireleri içinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan Rumlar, İstanbul'da oturan etabli yerleşik sayılacak ve 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın çizmiş olduğu sınırın doğusunda kalan Müslümanlar da Batı Trakya'nın yerleşikleri olarak kabul edilecekti. Ancak Yunanistan mübadele süreci başladıktan sonra etabli kavramının içeriğinin uluslararası hukuka göre belirlenmesini talep etmişti. Yunanistan'ın buradaki amacı konuyu Milletler Cemiyetine götürerek Türkiye üzerinde baskı kurma ve bu şekilde ideolojik ve kültürel merkez olarak gördüğü İstanbul'da daha fazla Ortodoks Rum azınlık bulundurabilmekti. Milletler Cemiyeti Konseyi etabli konusunu 31 Ekim 1924 tarihli oturumunda ele alarak Milletlerarası Daimi Adalet Divanı'ndan görüş alınması kararı verdi. İlerleyen süreçte Adalet Divanı'nın etabli konusunda Yunanistan lehinde görüş bildirmesi ayrıca Yunanistan'ın Müslüman azınlığa karşı baskısını artırması, Türkiye'nin de Rum azınlığa karşı benzer uygulamalara girişmesi, sorunun çözümünün bir süre daha ertelenmesine neden oldu.

[33]Mihri Belli, **Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açıdan Bir Bakış**, Çev. Müfide Pekin, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 108.

Mübadele uygulaması sırasında karşılaşılan bir diğer sorunda etabli meselesine bağlı olarak Patrikhane'nin durumu idi. Daha önce de ifade edildiği gibi, Lozan Barış Konferansı sürecinde, Türk heyeti muhataplarından mübadele konusunda taviz alabilmek için, Patrikhane'nin tüm kurumları ile birlikte ülkeden çıkarılması talebinde bulunmuştu. Sonuçta uzun müzakereler sonrasında Türk heyeti, Patrikhane'nin sadece dini statüye sahip olması karşılığında Türkiye'de kalmasını kabul etti. Ancak 16 Kasım 1924 tarihinde Patrik Grigorios'un yerine Terkos Metropoliti Konstantin Araboğlu'nun Patrik seçilmesi Türk devletinin itirazı ile karşılaştı. Bu süreçte Türkiye, Bursa doğumlu olan ve Heybeliada Ruhban Okulunda eğitim gören Metropolit Araboğlu'nun, İstanbul doğumlu olmaması ve 1918 sonrası buraya gelmesinden hareketle etabli sayılamayacağını söyleyerek patrik seçilmesine karşı çıkmış ve kendisi hakkında sınır dışı kararı almıştı[34]. Sonuçta, Muhtelit Mübadele Komisyonun Araboğlu hakkında mübadil olduğu yönünde karar almasıyla sorun ortadan kalkmıştı.

Mübadele uygulamasının ortaya çıkardığı sorunlar Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan Atina Antlaşması (1926) ve Ankara Antlaşması (1930) ile sonuca bağlanmıştır. Mübadele işlemleri ise Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Kaldırılmasına Dair Antlaşma (1933) sonrası 19 Ekim 1934 tarihinde resmen sona ermiştir[35].

[34]İbrahim Erdal, "Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi,** C: 9, S: 33, 2004, s.42.
[35]Seha L. Meray**, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler**, C: 1, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara, 1969, s. 293.

4. Mübadele'nin Uygulanması ve Sonuçları

Lozan'da imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli Türk-Rum ahalinin mübadelesine dair sözleşme ile Türkiye ve Yunanistan bünyelerindeki azınlıklar sorununu çözmek için tarihte ilk kez zorunlu göç uygulamasını hayata geçirmiştir[36]. Bununla birlikte mübadele uygulaması gerek dönemde gerekse de ilerleyen süreçte onaylama ve karşısında olma şeklinde değerlendirilmiştir. Bu noktada uygulamaya taraftar olanlar güvenlik meselelerinin en büyük önceliği taşıdığı bir siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler/diplomasi perspektifiyle '*gerçekçi bir politika*' olarak görüşlerini açıklarken uygulamaya karşı çıkanlar ise etik meselelere öncelik veren insancıl kaygıları öne çıkarıp '*tehlikeli bir örnek*' şeklinde bakışlarını açıklamıştır[37]. Sonuçta Abadan'ında ifade ettiği gibi dönemde "*azınlıklardan mübadele ile yolu ile kurtulma yöntemi tarihte örneği görülmemiş bir uygulama*"[38] olarak yer alırken çoğunluğu zorunlu olarak göç ettirilen yeni bir göçmen tipini de ortaya çıkarmıştır.

Diğer taraftan Türk-Yunan nüfus mübadelesinin üç önemli özelliği dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, temel ölçütün din olarak belirlenmesidir. Mübadele sözleşmesinde, mübadeleye tabi olanlar arasında dil ya da etnik kökene dair bir ayrıma gidilmezken bu insanlar kabul ettikleri dine (Müslüman/Ortodoks) göre mübadeleye tabi

[36]Kemal Arı, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C: 8, S: 23, 1992, s. 410.
[37]Renee Hirschon, "**Ege Bölgesi'ndeki…**", s. 13.
[38]Yavuz Abadan**, Harp Sonu Muahedelerine Nazaran Lozan'ın Hususiyetleri**, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1938, s. 10.

tutulmuşlardı[39]. Bu noktada örneğin Orta Anadolu'dan gönderilenlerin çoğunluğu Türkçe konuşurken başta Girit olmak üzere adalardan gelenlerin çoğunluğu da Rumca konuşmaktaydı[40]. Uygulamanın dikkat çeken ikinci yanı geriye dönüklük olurken üçüncüsü ise zorunluluk taşımasıdır. Mübadele uygulaması yalnızca Türk İstiklal Harbi sonrası göç edenleri değil geriye dönük olarak 1912 yılından itibaren göç edenleri kapsamaktaydı[41]. Mübadelenin zorunluluk ilkesini kabul etmesi çok büyük kişisel ve toplumsal yaralara, iskân sorunlarına ve ekonomik maliyetlere neden olan travmatik bir sonuç ortaya çıkarmakla birlikte uygulamayı da hızlandırmıştır.

Türk ve Yunan devletlerinin anlaşması ile ortaya çıkan zorunlu göç uygulamasının hukuksal sorunları yanında gerek uygulamanın muhatabı olan insanlar gerekse de devletler açısından ekonomik, sosyal ve psikolojik açıdan olumsuz sonuçları ortaya çıkmıştır. Uygulamanın muhatabı olan insanlar açısından bakıldığında, doğup büyüdükleri yerleri terk ederek yeni bir ülkeye yerleşmek zorunda bırakılmaları bu insanlarda psikolojik sarsıntıların görülmesine neden olmuştur. Bu noktada örneğin Arı'nın da ifade ettiği gibi uyum sorunu Yunanistan'a gidenler arasında daha şiddetli yaşanırken süreç içerisinde bu insanların

[39]Mesut Çapa, "Lozan'da Öngörülen Türk Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 2, 1988, s. 241-142.

[40]Sözleşme metninde din merkezli değişimin temel alınması sonucu Orta Anadolu'dan (Ankara, Niğde, Nevşehir, Kayseri) ciddi sayıda ırken Türk dinen Ortodoks Hristiyan olan Karamanlı Türklerde mübadeleye tabi tutulmuştur. Karamanlı Ortodoks Türklerin Yunanistan'da karşılaştıkları zorluklar için Bkz.: Yonca Anzerlioğlu, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2016.

[41]Baskın Oran, **Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 47.

pek çoğu başta ABD olmak üzere dünyanın farklı ülkelerine göç etmişlerdi[42].

Lozan'da imzalanan Mübadele sözleşmesinin 11. Maddesi gereğince kurulan Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun yanında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, 13 Ekim 1923'te Mübadele İmar ve İskân Vekâletini kurarken, 8 Kasım 1923'te de Mübadele, İmar ve İskân Kanununu kabul etti[43]. Hükümet, bu kararı alırken; mübadele suretiyle getirileceklerin nakil ve iskânlarını, bunlardan muhtaç olanların iaşelerinin bir süre temini, iskân mıntıkalarının tespitini ve ülkenin harap olan yerlerinin imar edilmesini amaçlamıştı. Ayrıca Vekâlet kurulur kurulmaz, taşradaki temsil birimlerine gönderilen yazılarla, ilgili bölgede gelecek mübadillerden ne kadarını yerleştirebilecek imkânlar olduğu; bölgenin coğrafi, iktisadi, sosyal durumlarının yanında, nerelerden gelecek mübadillerin ne gibi uğraşı türü ve yeteneklerine göre, ülkenin değişik bölgelerinde bulunan emvâl-i metrukeye dengeli ve gerçekçi olarak dağıtılabilmesi için, vilayet sınırları içinde, ne kadar sayıda ve nitelikte terkedilmiş taşınır-taşınmaz mal bulunduğu; hâlâ fuzuli işgalden arındırılamayan terkedilmiş bağların, bahçelerin, tarlaların miktarının ne kadar olduğu sorulmuş; vilayetlerden gelen bilgilere göre, ayrıntılı iskân cetvelleri hazırlanmıştı[44].

[42]Arı'ya göre Anadolu'dan gidenlerin çoğunun göç etmemek için direnmesinin nedeni '*ait olma duygusu*' idi. Kemal Arı, **Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 165.
[43]Nedim İpek, **Mübadele ve Samsun**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 35-36.
[44]Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C: 2, S: 5, 1990, s. 51.

Hükümet, 17 Temmuz 1923 tarihinde yayınladığı kararnâmeyle; mübadil olarak geleceklerin iskân bölgelerine nasıl gidecekleri, muhtaç olanların iaşelerinin nasıl karşılanacağı üzerinde dururken ülkeyi de 8 iskân bölgesine ayırmıştı[45]. Ayrıca, bu durum İcra Vekilleri Heyeti Başkanı imzası ile 22 Ağustos 1923 tarihinde Müdafaa-i Milliye, Adliye, Dâhiliye, Maliye ve İktisat Vekâletlerine bir tezkire ile duyurulmuştu. Tezkirenin ekindeki tabloda, iskân bölgeleri ve buralara nerelerden gelen mübadillerin yerleştirilecekleri de belirtilmişti[46].

Bunlara ek olarak Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Yunanistan'da faydalanamadıkları malları bulunan mübadillerin problemleri ile ilgilenmek üzere Maliye Vekâleti bünyesinde Gayri Mübadiller Komisyonu'nu kurmuştu. Yine Hükümet, mübadillerin muhtelif ihtiyaçlarının karşılanması için de birtakım önlemler almıştı: Mübadillerin sevki, hemen hemen tamamıyla Seyr-i Sefain İdaresi'ne ait vapurlarla yapılırken Türkiye'den hareket eden bu vapurlar Girit, Hanya, Kandiye, Selanik vb. yerlerden mübadilleri alacak, İstanbul, İzmir, Samsun, Trabzon gibi büyük iskeleleri olan yerleşim birimlerine indirecekti[47].

Diğer taraftan Hükümet, bir talimatnâme ile mübadiller için misafirhanelerin düzenlenmesini istemişti. Buna göre; mevcut kullanılan binalara ek olarak, metruk binalardan da faydalanılacaktı. Gerekirse ordudan yatak, yorgan tedarik edilecek, kimsenin dışarıda açıkta kalmasına izin verilmeyecekti. Ayrıca, ihraç iskelelerindeki misafirhanelerde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 10'ar yataklı revirler açacak

[45]İskân bölgeleri süreç içerisinde 10'a çıkarılmıştır. bkz.: Nedim İpek, **a.g.e**, s. 43.
[46]Söz konusu tablo için bkz.: **İskân Tarihçesi**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 18.
[47]Kemal Arı**, a.g.e,** s. 111-113.

ve buralarda gerekli tıbbi malzemeyi de bulunduracaktı. Bu misafirhanelerde, mübadiller üç gün kalabilirken bu süre içerisindeki iaşeleri mümkünse Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, bu mümkün değilse Hükümetçe karşılanacaktı[48].

Bütün bunlara rağmen Türkiye'ye gelen mübadillerin yerleştirilmesiyle ilgili kısa zaman içinde çok çeşitli sorunlar ortaya çıktı. Bu sorunların ilki, Türkiye'den gidenlerle, Yunanistan'dan gelenler arasındaki toplumsal farklılıklar gelmekteydi. Bu anlamda Türkiye'den giden Rumlar çoğunlukla şehirli (%80) iken, Yunanistan'dan gelen Müslümanlar çoğunlukla köylü (70) idi. Bu durumun ortaya çıkarttığı zorluğu İmar ve İskân Vekili Mahmut Celal [Bayar] Bey, TBMM'de *"... İtiraf ediyorum ki; gidenlerle gelenlerin hayat şartları eşit değildir. Gidenler ekseriyet itibariyle esnaf ve tüccar, gelenler ekseriyet itibariyle rençberdirler. Efendiler gelenlerin büyük çoğunluğu köylüdür, gidenlerin büyük çoğunluğu şehirlidir. Böyle eşitsiz oranlar arasında iskân yapmak imkânını yüksek anlayışınıza bırakıyorum*"[49] şeklinde ifade etmişti.

Türkiye'ye gelen mübadillerin yerleştirilmesiyle ilgili olarak ortaya çıkan sorunların ikincisi mübadillerin yerleştirilme bölgesindeki evlerin ya yakılmış/yıkılmış ya da mahalli idarecilerin göz yumması sonucu buradaki kimseler tarafından haksız bir şekilde işgal edilmiş olması idi[50]. Bu soruna bağlı bir şekilde mübadillerin temel uğraşılarına uygun

[48]**İskân Tarihçesi**, s. 19.
[49]Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 47.
[50]Ercan Çelebi, "Türklerde İskân Siyasetine Bir Örnek: Mübadele Suretiyle Türkiye'ye Gelen Mübadiller İçin Belirlenen İskân Mıntıkaları, Mübadillerin İskânında Karşılaşılan Sorunlar ve Tartışmalar" **Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan**, Ed. Burak

alanların kıtlığı nedeniyle kendilerine uygun olamayan alanlara yerleştirilmeleri üçüncü sorun olarak ortaya çıkmıştı. Bu noktada geldikleri yerde tütün üreticisi olan mübadillerin tütüncülüğün yapılmasının mümkün olmadığı yerlere yerleştirilmesi, geldikleri yerde buğday üreticisi olan mübadillere üzüm bağları/zeytinlikler verilmesi nedeniyle üzüm/zeytin ağaçlarının sökülmesi ve açılan alanlarda buğday yetiştirilmeye çalışılması gibi örnekler yaşanmıştı[51].

Diğer taraftan mübadelenin Yunanistan cephesine bakıldığında iskân politikasının, gelenleri "*topluluk*" olarak değerlendirdiği ve yerleşimlerini de bu esasa göre yaptığı görülmektedir. Bu noktada gelenler örneğin Bulgar ve Türk göçü sonrasında boşalan Kuzey Yunanistan'a yerleştirilmiş böylece kuzey ve kuzeydoğu sınırlarının güvence altına alınması amaçlanmıştır[52]. Bununla birlikte Anadolu'dan gidenlerin kültürel ve sosyal alışkanlıklarının Yunan toplumundan farklılık göstermesi, bu insanların Yunan toplumu ile kaynaşmasını geciktirmiştir[53]. Ayrıca Anadolu'dan giden Rumların, Yunanistan'dan çıkan Müslümanlara göre sayılarının fazla olması başta barınma problemi olmak üzere yeni sorunlar doğurmuş ve Yunan ekonomisine ek bir yük oluşturmuştur. Bu yükü Yunanistan Kızılhaç, Save the

---

Kocaoğlu, Berikan Yayınevi, Ankara, 2019, s. 233-234; Mehmet Evsile, **Tek Parti Döneminde Türkiye'de Günlük Hayat (1923-1950)**, Hiperyayın, İstanbul, 2020, s. 312.

[51]Mesut Çapa, "İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskân", **Ankara Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 8, 1991, s. 635-636.

[52]Evangelia Balta**, Nüfus Mübadelesi**, Çev. Müfit Günay-Ahmet Akşit-Melike Işık Durmaz, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2015, s. 147.

[53]Mübadele, Yunanistan'da heykel, oymacılık ve resim gibi alanlarda Bizans geleneklerini ortaya çıkarırken, Ortodoks Hristiyan ilahiyatını yeniden canlandırmış ayrıca '*Kayıp Vatan*' imgesinin verdiği ilhamla farklı bir edebi türün doğmasını sağlamıştı. Rene Hıschon, "Lozan Sözleşmesi'nin Sonuçları: Genel Bir Bakış" **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 25.

Children, Yakındoğu Vakfı gibi uluslararası kuruluşlardan sağladığı yardımlarla çözmeye çalışsa da söz konusu süreç Yunanistan'ın 1932'deki iflasında etkili olmuştur[54].

Türkiye'ye gelen mübadillerde de kültürel ve sosyal alışkanlıkların farklılığı görülmüş[55] ancak Yunanistan cephesinde yaşanan kadar ağır olmamıştır. Burada Türk hükümetinin mübadillerin Türk toplumundan ayrı bir kimlik geliştirmelerini önleyecek iskân politikası oluşturarak süreci daha başarılı yönettiği görülmektedir. Öyle ki mübadiller Rumların terk ettiği Ege, Marmara ve Trakya bölgesine kısa sürede yerleştirilmiştir. Bununla birlikte hükümetin mübadele meselesini bir iç mesele olarak belirleyip dış yardımı reddetmesi ise iskân sürecinin uzamasına neden olmuştur.

Özetlemek gerekirse, Türkiye ve Yunanistan toplumlarının tarihsel süreçlerindeki yaşanmışlıklar mübadele konusunda her iki ülkede farklı algının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu noktada örneğin mübadele konusu Yunanistan'da, askeri ve siyasi başarısızlıkların bir sonucu olarak değerlendirilirken Türkiye'de ise İttihat ve Terakki ile başlayan ve Cumhuriyet döneminde de devam edecek olan nüfusun

[54]Elisabeth Kontogiorgi, "Makedonya'nın Yunanistan'a Ait Olan Kısmına Mülteci Yerleşiminin Ekonomik Sonuçları (1923-1932)" **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 89; Meryem Orakçı, "Karamanlıca Muhacir Sedası Gazetesine Göre Yunanistan'da Mübadelenin İlk Yılları ve Türkçe Konuşan Ortodoksların Yaşadığı Sorunlar", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S: 65 Güz-2019, s. 274.

[55]Pınar Şenışık, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler", **Studies Of The Ottoman Domaın**, C: 6, S: 10, Şubat-2016, s.100.

homojenleştirilmesi/ulus inşası için gerekli ve olumlu bir gelişme olarak nitelendirilmiştir[56].

Sonuç

Bu çalışmada, Lozan Barış Konferansı'nın ilk döneminde Türkiye ve Yunanistan Devletleri arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imza edilen zorunlu nüfus mübadelesi ve taraflar açısından sonuçları ele alınmıştır. Nüfus mübadelesinin, tarihi olaylar ve azınlıkların ülke içinde yarattığı karışıklıklardan beslenmiş olsa da, homojen bir ulus meydana getirme çabasında olan Türkiye ve Yunanistan'ın bünyelerindeki azınlıklardan kurtulma arayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu anlamda mübadelenin, Ermeni tehciri (1915) ile birlikte, Türk ulus kimliğinin oluşmasındaki önemli aşamalar olmuştur. Bu doğrultuda Türk ulus devleti üzerindeki kalıcı etkileri açısından, bu iki olayın paralel sonuçları olmuştur: söz konusu olaylar, etnik olarak homojenleşmiş bir Türk coğrafyasının yaratılmasını sağlamıştır.

Fransız inkılabının (1789) ortaya çıkardığı milliyetçilik/bağımsızlık düşüncesi bünyesinde farklı dil, din ve ulusu barındıran Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Bu dönemde bağımsızlık düşüncesinin Osmanlı'nın Balkan coğrafyasında kendini göstermesi Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında oldu. Bu savaş sonrasında imza edilen Edirne Antlaşması (1827) ile bağımsız Yunanistan ortaya çıktı. Bağımsız Yunanistan'ın ortaya çıkışında Filik-i Eterya Cemiyeti'nin çalışmaları

[56]Çağlar Keyder, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları" **Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi**, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 53; Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "İki Tarihsel 'Eski' Kavram, Bir Sosyo-Kültürel 'Yeni' Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y: 18, S: 3, Ocak-2014, s. 58.

ile başta Rusya olmak üzere Fransa ve İngiltere'nin verdiği güçlü destek etkili oldu. Bu şekilde bağımsızlığını kazanan Yunanistan Megali İdea (Büyük Ülkü) düşüncesi doğrultusunda büyüme siyaseti geliştirdi. Bu siyasetin özünde gerek coğrafya gerekse nüfus olarak Osmanlı'ya karşı büyüme vardı. Bunun sonucu olarak uluslararası şartların el verdiği her türlü zeminde Yunanistan Osmanlı Devleti aleyhine genişlemekten geri durmazken sistematik olarak ele geçirdiği her toprak parçasından Türkleri/Müslümanları terke zorlamış ve buralarda tam bir Yunan nüfusu oluşturmaya girişmiştir.

Balkan savaşları sonrasında Osmanlı ve Yunan yöneticiler arasında Makedonya'daki Türkler ile İzmir ve çevresindeki Rumların zorunlu olmayan/gönüllülük esasına dayanan bir şekilde mübadele edilmesi için sözlü anlaşmaya varıldı. Ancak kısa süre sonra Birinci Dünya savaşının başlaması ile bu uygulama askıya alınmak zorunda kalındı. Megoli İdea düşüncesinin yılmaz savunucusu durumundaki Venizelos Paris Barış Konferansı'nda (1919) Yunanistan'ın tarihi uzantısı saydığı Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilerek buradaki Türkler ile İç Anadolu'daki Rumların mübadele edilmesi fikrini ortaya attı. Bundan kısa süre sonra İngilizlerin Batı Anadolu'da güçlü bir İtalya yerine zayıf bir Yunanistan görmek istemeleri sonucunda Yunan Ordusu 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'e çıktı. Yaklaşık kırk ay süren Türk İstiklal Harbi sürecinde yaşananlar savaşın kazanılmasından sonra artık hiçbir şeyin iki toplum arasında eskisi gibi olmayacağını ortaya koyuyordu. Yunan ordusunun tıpkı işgalin başlangıcındaki gibi Anadolu'yu terk ederken de giriştiği yakıp yıkmalar sonucu yaptıklarının intikamının alınmasından korkan Rumlar Yunan Ordusu ile birlikte Anadolu'yu

boşaltmaya başladı. Bu hareketliliğin sonucu olarak kısa süre içerisinde 1.000.000 Anadolu Rum'u Yunanistan sahiline çıktı. Bu dönemde ekonomik ve siyasi çöküntü halinde bulunan Yunanistan yönetimi askeri yenilginin halk üzerindeki psikolojik ağırlığını dağıtmak için gelenleri Türklerin evlerine ve arazilerine yerleştirmeye başladı. Yunan yönetimi bu hareketiyle Türklerin güvenlik tehlikesinde oldukları hissini doğurarak Anadolu'ya yönelmesini amaçladı.

Sonuçta Birinci Dünya savaşını bitiren ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş senedi olarak nitelenen Lozan Barış Konferansı'nda Türk-Yunan ahali değişimi görüşmeleri İngiltere'nin baş delegesi Lord Curzon'un isteği ile ülke ve askerlik sorunları komisyonuna bağlı azınlıklar alt komisyonunda görüşüldü. Lozan'a giden Türk heyetine TBMM tarından verilen talimatnamede azınlıklar için mübadele teklifi önerildi. Aynı şekilde Yunan tarafı da mübadeleyi isterken uygulamanın gönüllülük esası taşımasını istiyordu. İngiltere ve denetimindeki Cemiyeti Akvam ise uygulamanın en kısa sürede sonuca erdirilmesi için zorunlu olmasını düşünüyordu. Yapılan görüşmeler sonucunda 30 Ocak 1923 tarihinde imzaladıkları sözleşme ile Türkiye ve Yunanistan uygulamanın zorunlu ve din esasına dayanmasını kabul etti. Söz konusu sözleşme gereğince her iki devlet Yunanistan tabiiyetindeki Müslümanlar ile Türkiye tabiiyetindeki Ortodoks Rumları 1 Mayıs 1923 tarihinden başlamak suretiyle zorunlu göçe tabi tutmayı kabul etti. Ayrıca söz konusu iki devlet göçmenlerini ülkelerinden çıkardıkları eski tebaalarından kalan arazilere yerleştirmeyi ve taşınma sırasında göçmenlerin ekonomik kayba uğratılmaması yükümlendi. Ancak bu durum uygulama sırasında ve

sonrasında iki ülke içinde yerine getirilememe özelliği taşımış ayrıca uygulama sürecinde iki tarafın birbirine olan güvensizliği etabli/yerleşik ve bağlı olarak patrikhane meselelerinin yaşanmasına neden oldu.

Türkiye mübadele sürecini yönetecek kurumsal yapıyı "*Mübadele İmar İskân Vekâleti*" adıyla hayata geçirdi. Bu Vekâlet iskân noktalarının belirlenmesi, mübadillerin getirilmesi, iaşe ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması, arazi, araç-gereç yardımlarının yürütülmesi gibi konulardan sorumlu idi. Diğer taraftan nüfus mübadelesi, sadece bu uygulamadan etkilenen insanların hayatlarını kökten değiştirerek telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurmamış aynı zamanda Türkiye ve Yunanistan'ın ekonomik, siyasi ve sosyal yaşamlarında da önemli etkiler meydana getirmiştir.

Bu noktada Türkiye, 19. Yüzyıldan itibaren çevreden-merkeze doğru gerçekleşen göç hareketlerinden edindiği tecrübe ile mübadilleri toplumsal hayata daha çabuk katmayı başardığını söylemek mümkündür. Bu başarıda mübadillerin dil, din, ırk noktasında yüksek düzeyde homojenlik göstermesi ayrıca ülkeye adapte olma yönünde irade göstermeleri etkili oldu. Buna karşın ülkeyi yönetenlerin dışardan yardım almadan süreci mübadeleyi tamamlama iradesi süreçte bazı sıkıntıların yaşanmasına da sebep oldu. Anadolu'dan ayrılan Ortodoks Rumların ekonomik faaliyet alanları incelendiğinde ülkeden çıkanların şehirli ve sermaye birikimi olduğu görülürken ülkeye gelenler ise köylü ve sermaye yetersizliği söz konusudur. Dolayısıyla Türkiye ekonomik olarak bu uygulamadan daha ağır etkilense de sürecin ülkeyi yönetenler tarafından İttihat ve Terakki ile başlayan ekonomik hayatın

Türkleştirilmesi yolunda bir aşama olarak değerlendirildiğini söylemek mümkündür. Yunanistan'da yapılan iskân sürecinin ise ekonomik, siyasi ve toplumsal sonuçları daha ağır olmuştur. Bu sürecin ağırlaşmasındaki en temel sebep Türkiye'ye göre ülkeye gelen göçmen sayısının yaklaşık üç kat fazla olmasıdır. Buna ek olarak Yunanistan'da sadece göçmenlerden oluşan bir nüfusun meydana gelmesine sebep olacak şekilde yeni yerleşim yerlerinin oluşturulması toplumsal hayata uyumu zorlaştırdı. İskân sürecinde harcanan paralar 1932'deki iflasta önemli bir sebep olurken göçmenlerin süreçte yaşadıkları sıkıntılar onların gelecekteki siyasi tercihlerini de etkilemiş ayrıca başta ABD olmak üzere Avrupa'nın farklı ülkelerine göçlerin yaşanması sonucunu doğurmuştur.

Sonuç olarak söylemek gerekirse, mübadele ile Türkiye'nin, yüzyıllardır emperyalist devletlerin kendi içişlerine karışmak için kullandığı bir kozu da onların elinden aldığını söylemek mümkündür. Bu devletler, kendi ülkelerindeki azınlıklardan ve hatta kendi insanının birçok sosyal tabakasından daha iyi imkânlara sahip olan gayr-i Müslimleri Osmanlının içişlerine karışabilmek için bir koz olarak kullanmışlar ve bunda başarılı da olmuşlardır. Devlet, hem içerde Batılı devletlerin kışkırttığı problemlerle, hem de aslında kendilerinin çıkarttığı bu problemleri dillerine dolayıp Osmanlı Devleti'nin içişlerine yön vermeye kalkışan devletlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. İşte Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran irade ulus devlet bünyesinde aynı durumları yaşamak istememiştir. Mübadele uygulaması da bu manada önemli bir adım özelliği taşımıştır.

KAYNAKÇA

Abadan, Y. (1938). Harp Sonu Muahedelerine Nazaran Lozan'ın Hususiyetleri, Arkadaş Matbaası, İstanbul.

Ağanoğlu H. Y. (2001). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç, Kum Saati Yayınları, İstanbul.

Akalın H. (2000). Ege'de Bahar Gül mü Diken mi!, Ümit Yayıncılık, Ankara.

Akgün S. (1986). Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar), A.T.A.S.E. Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 241-277.

Aktar A. (2000). Varlık Vergisi ve 'Türkleştirme' Politikaları, İletişim Yay., İstanbul.

Alexandris A. (2005). "Din ve Etniste: Yunanistan ve Türkiye'deki Azınlıkların Kimlik Meselesi" Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Anzerlioğlu Y. (2016). Karamanlı Ortodoks Türkler, Phoenix Yayınevi, Ankara.

Arı K. (1992). Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: 8, S: 23, Ankara, 409-420.

Arı K. (2003). Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Armaoğlı F. (2005). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995), Alkım Yayınevi, İstanbul.

Balta E. (2015). Nüfus Mübadelesi, Çev. Müfit Günay-Ahmet Akşit-Melike Işık Durmaz, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

Belli M. (2006). Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi: Ekonomik Açıdan Bir Bakış, Çev. Müfide Pekin, Belge Yayınları, İstanbul.

Bilsel C. (1998). Lozan, C: 2, Sosyal Yayınları, İstanbul.

Bozdağlıoğlu Y. (2014). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Y: 18, S: 3, s. 9-32.

Budak Ö. (2010). Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, S: 26, s. 129-142.

Budak M. (2018). 99 Soruda Lozan, Ketebe Yayınevi, İstanbul.

Çapa M. (1998). Lozan'da Öngörülen Türk Ahali Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyetinin Katkıları, A.Ü.T.İ.T.E. Atatürk Yolu Dergisi, S: 2, s. 241-256.

Çapa M. (1990). Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı, A.Ü.T.İ.T.E. Atatürk Yolu Dergisi, C: 2, S: 5, s. 49-69.

Çapa M. (1991). İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Mübadele ve İskân, A.Ü.T.İ. T.E. Atatürk Yolu Dergisi, S: 8, s. 631-642.

Çelebi E. (2019). "Türklerde İskân Siyasetine Bir Örnek: Mübadele Suretiyle Türkiye'ye Gelen Mübadiller İçin Belirlenen İskân Mıntıkaları, Mübadillerin İskânında Karşılaşılan Sorunlar ve Tartışmalar" Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan, Ed. Burak Kocaoğlu, Berikan Yay., Ankara, s. 209-238.

Develioğlu F. (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat: Eski ve Yeni Harflerle, Aydın Kitabevi, Ankara.

Dündar F. (2008). Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918), İletişim Yayınları, İstanbul.

Evsile M. (2020). Tek Parti Döneminde Türkiye'de Günlük Hayat (1923-1950), Hiperyayın, İstanbul.

Gürel Ş. S. (1993). Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993), Ümit Yayıncılık, Ankara.

Halaçoğlu A. (1995). Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Hatipoğlu M. (1997). Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954), Siyasal Kitabevi, Ankara.

Hatipoğlu M. (1998). Yunanistan'daki Gelişmelerin Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

Hirschon R. (2005). "Ege Bölgesi'ndeki Ayrışan Halklar" Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

İpek N. (2000). Mübadele ve Samsun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İskân Tarihçesi (1932). Hamit Matbaası, İstanbul.

Kayam H. C. (1993). Lozan Barış Antlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM'de Görüşülmesi, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: 9, S: 27, s. 581-608.

Keyder Ç. (2005). "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları" Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Kontogiorgi E. (2005). Makedonya'nın Yunanistan'a Ait Olan Kısmına Mülteci Yerleşiminin Ekonomik Sonuçları (1923-1932) içinde Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Macar E. (2003). Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mandacı N. (2014). Ulus-Kurma Süreçleri ve Nüfus Mübadeleleri: Dün-Bugün, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Y: 18, S: 3, s. 85-104.

Meray S. L. (1969). Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, C: 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

Milas H. (2005). "Türk Edebiyatında Nüfus Mübadelesi" Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Nur R. (1999). Lozan Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Orakçı M. (2019) "Karamanlıca Muhacir Sedası Gazetesine Göre Yunanistan'da Mübadelenin İlk Yılları ve Türkçe Konuşan Ortodoksların Yaşadığı Sorunlar", A.Ü. T.İ.T.E. Atatürk Yolu Dergisi, S: 65, s. 263-299.

Oran B. (1991). Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Bilgi Yay., Ankara.

Oran B. (2002). Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, İletişim Yayınları, İstanbul.

Oran B. (2005). "Kalanların Öyküsü" Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi, Der. Renee Hirschon, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Öksüz H. (2000). Türk-Rum Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: 16, S: 48, s. 753-768.

Sepetçioğlu T. E. (2014). İki Tarihsel 'Eski' Kavram, Bir Sosyo-Kültürel 'Yeni' Kimlik: Mübadele Nedir, Mübadiller Kimlerdir, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Y: 18, S: 3, s. 49-84.

Soysal İ. (1983). Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Söylemezoğlu G. S. (1950). Hariciye Hizmetinde 30 Sene (1892-1922), Şaka Matbaası, İstanbul.

Şenışık P. (2016). 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Erken Cumhuriyet Döneminde Modern Devlet Pratikleri ve Dönüşen Kimlikler, Studies Of The Ottoman Domaın, C: 6, S: 10, s. 83-118.

Türkgeldi A. F. (1987). Görüp İşittiklerim, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.

Ürer L. (2003). Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları, Derin Yayınları, İstanbul.

Yellice G. (2018). İzmir'de Megali İdea'nın Son Günleri: 30 Ağustos 1922'den 15 Eylül 1922'ye Yunan Basınında Küçük Asya Felaketi, The Journal of Academic Social Science Studies, S: 70, s. 503-530.

Yıldırım O. (2006). Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ISBN: 978-625-8213-66-9